

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
ФАКУЛЬТЕТ ІНФОРМАЦІЙНИХ І ПРИКЛАДНИХ ТЕХНОЛОГІЙ
КАФЕДРА ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ УПРАВЛІННЯ

СТАСИШЕНА ІВАННА ВОЛОДИМИРІВНА

Допускається до захисту:
в.о. завідувача кафедри
інформаційних
систем управління,
д-р екон. наук, професор
_____ Ольга АНІСІМОВА

«_____» _____ 20__ р.

**ОСОБЛИВОСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ДОСТУПУ ДО АРХІВНИХ
ДОКУМЕНТІВ В УМОВАХ ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ**

Спеціальність 029 Інформаційна, бібліотечна та архівна справа

Кваліфікаційна (магістерська) робота

Керівник:
Галина ЛУКАШ,
д-р філол. наук, професор,
професор кафедри
інформаційних систем управління

Оцінка: ____ / ____ / ____
(бали за шкалою ЄКТС/за національною шкалою)

Голова ЕК: _____
(підпис)

Вінниця – 2025

АНОТАЦІЯ

Сташишена І. В. Особливості збереження та доступу до архівних документів в умовах воєнних конфліктів. Спеціальність 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа», освітня програма «Документаційне та інформаційне забезпечення управлінської діяльності». Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2025. 73 с.

У магістерській роботі досліджено основні загрози, що постають перед архівами під час воєнних конфліктів, правові механізми їхнього захисту та міжнародний досвід збереження документальної спадщини. Проаналізовано діяльність міжнародних організацій, особливості забезпечення доступу до інформації в умовах війни та роль цифрових технологій у резервному копіюванні даних. Надано практичні рекомендації щодо евакуації й захисту архівів у кризових ситуаціях.

Ключові слова: архівні документи, воєнні конфлікти, міжнародні стандарти, цифрове збереження, евакуаційні стратегії, охорона документальної спадщини.

Табл. 8. Рис. 1. Бібліограф.: 51 найм.

SUMMARY

Stasishena Ivanna. Features of preservation and access to archival documents in conditions of military conflicts. Specialty 029 “Information, Library and Archival Studies”, Educational Program “Documentation and Information Support of Management Activities”. Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia, 2025. 73 p.

The master's thesis examines the main threats facing archives during military conflicts, legal mechanisms for their protection and international experience in preserving documentary heritage. The activities of international organizations, the features of ensuring access to information in war conditions and the role of digital technologies in data backup are analyzed. Practical recommendations are provided for the evacuation and protection of archives in crisis situations.

Keywords: archival documents, military conflicts, international standards, digital preservation, evacuation strategies, protection of documentary heritage.

Table 8, figure 1. Bibliography: 51 citations.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ АРХІВНОЇ СПРАВИ В УМОВАХ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ	7
1.1. Поняття та значення архівної справи у збереженні історичної пам'яті ...	7
1.2. Основні загрози для архівів під час воєнних конфліктів	10
1.3. Міжнародні нормативні документи щодо охорони архівів у воєнний час	16
РОЗДІЛ 2. ДОСВІД ЗАХИСТУ АРХІВІВ У ЗОНАХ ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ	23
2.1. Історичний аналіз руйнування та збереження архівів під час війн	23
2.2. Методи збереження архівної спадщини в умовах військових дій	31
2.3. Діяльність міжнародних організацій у сфері архівної безпеки	36
2.4. Особливості збереження та доступу в умовах військових конфліктів	41
РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ АРХІВІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ ...	52
3.1. Використання цифрових технологій для резервного копіювання архівних даних	52
3.2. Практичні рекомендації щодо евакуації та збереження архівів у кризових ситуаціях	56
ВИСНОВКИ	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	68

ВСТУП

Актуальність дослідження архівної справи в умовах воєнних конфліктів зумовлена насамперед зростанням кількості збройних протистоянь у різних регіонах світу та їхнім безпосереднім впливом на збереження документальної спадщини людства. Воєнні дії створюють особливі загрози для архівних установ, які зберігають унікальні документи, що мають історичну, культурну та правову цінність. Втрата архівних матеріалів внаслідок бойових дій призводить до не виправних втрат у сфері національної та світової культурної спадщини, а також значно ускладнює процеси відновлення та реконструкції суспільств у постконфліктний період.

Сучасні воєнні конфлікти характеризуються не лише фізичним знищенням архівних установ та документів, але й цілеспрямованими діями з руйнування культурної ідентичності народів через знищення їхньої документальної пам'яті. Архіви стають об'єктами інформаційної війни, де знищення або викрадення документів використовується як інструмент для переписування історії, підриву національної ідентичності та легітимації територіальних претензій. Ці аспекти роблять дослідження захисту архівів у воєнний час надзвичайно актуальним у контексті протидії історичним маніпуляціям та фальсифікаціям.

Мета дослідження – теоретично осмислити особливості збереження й забезпечення доступу до архівних документів в умовах воєнних конфліктів та розробити практичні рекомендації щодо підвищення ефективності захисту й використання архівної інформації в кризових умовах.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання** дослідження:

- розкрити сутність та значення архівної справи у контексті збереження історичної пам'яті, охарактеризувати її роль у формуванні національної ідентичності та забезпеченні інформаційних потреб суспільства;

- ідентифікувати основні загрози для архівних установ та їхніх фондів під час воєнних конфліктів, включаючи фізичне знищення, пошкодження, незаконне вивезення та використання архівних документів у цілях інформаційної війни;
- проаналізувати міжнародну нормативно-правову базу щодо захисту культурних цінностей, зокрема архівів, під час збройних конфліктів, визначити ефективність існуючих міжнародних механізмів та виявити прогалини в правовому регулюванні;
- дослідити історичний досвід руйнування та збереження архівів під час збройних конфліктів різних історичних періодів, зокрема Другої світової війни, воєн на Балканах, конфліктів у Сирії та України, з метою виявлення спільних закономірностей та особливостей;
- систематизувати сучасні методи та технології захисту архівної спадщини в умовах воєнних дій, включаючи евакуацію, консервацію, створення резервних копій та використання цифрових технологій;
- проаналізувати діяльність міжнародних організацій у сфері архівної безпеки, визначити їхню роль у координації зусиль з порятунку архівів у зонах конфліктів та відновлення архівної інфраструктури в постконфліктний період;
- розробити комплексні рекомендації щодо забезпечення безпеки архівних установ та їхніх фондів у кризових ситуаціях з урахуванням специфіки різних типів архівів та категорій документів.

Об’єкт дослідження – процеси збереження та забезпечення доступу до архівних документів у системі архівної та документно-інформаційної діяльності в умовах надзвичайних ситуацій.

Предмет дослідження – організаційні, правові, технологічні та інформаційно-комунікаційні особливості збереження і доступу до архівних документів в умовах воєнних конфліктів.

Робота має **наукове й практичне значення**: вона сприяє глибшому розумінню специфіки архівної справи в умовах загроз та пропонує інструменти, які можуть бути використані архівними установами, державними структурами та міжнародними організаціями для збереження документальної спадщини в часи війни. Зокрема, практичне значення роботи полягає у можливості використання її результатів для вдосконалення системи захисту архівної спадщини в умовах збройних конфліктів та інших кризових ситуацій.

Апробація результатів дослідження:

Стасишена І.В., Лукаш Г.П. Цифрова архівація як інструмент збереження історичної спадщини під час війни. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса* / ред. кол. М. І. Прихненко (голова) та ін. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2025. Вип. 18, т. 1. С. 128-133.

Стасишена І.В., Лукаш Г.П. Роль цифрових архівів у протидії дезінформації та історичним фальсифікаціям. *Документно-інформаційні комунікації в умовах глобалізації: стан, проблеми та перспективи* : матеріали IX Міжнародної наук.-практ. конф., м. Полтава, 21 листопада 2025 р./ редкол. І. Г. Передерій, О. Є. Гомотюк та ін. Полтава, 2024. С. 106-110.

Структура кваліфікаційної (магістерської) роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів і списку використаних посилань (51 найменування). Загальний обсяг роботи становить 73 сторінки друкованого тексту. Таблиць – 8, рисунок 1.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ АРХІВНОЇ СПРАВИ В УМОВАХ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ

1.1. Поняття та значення архівної справи у збереженні історичної пам'яті

Архівна справа – це галузь діяльності суспільства, яка охоплює організаційні, правові, наукові, технологічні та інші питання, пов'язані з накопиченням, збереженням, обліком та використанням архівних документів. Архівні документи служать інформаційним ресурсом суспільства, джерелом наукових досліджень та носієм інформації про історичні події, культурні надбання та соціальні процеси. Архівна справа створює умови для збереження достовірних документальних джерел, які відображають діяльність державних органів, підприємств, установ, організацій та окремих осіб, що мають історичне, наукове, соціальне, економічне або культурне значення [3].

Розглянемо погляди науковців щодо ролі архівної справи у формуванні та збереженні історичної пам'яті. Іноземні дослідники зробили значний внесок у розуміння цього питання. Так, французький історик П'єр Нора розвинув концепцію «місць пам'яті», де архіви слугують одним із ключових інституційних носіїв колективної пам'яті суспільства. Він дійшов висновку, що архіви є не просто сховищами документів, а й активними учасниками формування історичної свідомості та національної ідентичності [14].

Американська дослідниця Джоан Шварц запропонувала розглядати архіви як динамічні структури, що не лише зберігають пам'ять, але й конструюють її через практики комплектування, систематизації та надання доступу до документів. Німецький архівознавець Хартмут Вебер обґрунтував необхідність розширення

функцій архівів в інформаційному суспільстві, наголошуючи на їхній ролі в забезпеченні відкритості та прозорості управління, захисті прав громадян та збереженні культурної спадщини [16].

Серед вітчизняних науковців вагомий внесок у дослідження архівної справи зробила Ірина Матяш, яка дослідила історію розвитку архівної системи України та її трансформацію в контексті європейських традицій, що дозволило виявити особливості формування національної архівної спадщини. Ярослав Калакура розробив методологічні засади використання архівних документів як джерел історичної науки та обґрунтував їхнє значення для об'єктивного відтворення минулого. Валентина Бездрабко досліджувала теоретичні питання документознавства та архівознавства, встановивши взаємозв'язок між цими науками та їхню роль у формуванні інформаційних ресурсів суспільства, що дозволило розширити уявлення про потенціал архівів у забезпеченні наукових, культурних та освітніх потреб [2].

Дослідження науковців дозволили сформуванню комплексного бачення архівної справи не лише як технічної галузі зі збереження документів, але й як соціокультурного феномену з глибоким суспільним значенням. Було встановлено, що архівна діяльність безпосередньо впливає на формування історичної свідомості та колективної пам'яті, сприяє збереженню документальної спадщини та забезпечує інформаційні потреби суспільства. Це дало можливість переосмислити статус архівів у сучасному світі та розширити їхні функції від простого зберігання документів до активного учасника суспільних процесів [12].

Значення архівної справи у збереженні історичної пам'яті має багатоаспектний характер і проявляється у різних сферах суспільного життя. Насамперед архіви забезпечують документальну основу для дослідження минулого, збереження автентичних джерел інформації про історичні події, явища та процеси. Завдяки науково організованому зберіганню документів створюються

умови для об'єктивного вивчення історії без ідеологічних перекручень та маніпуляцій. Архівні установи здійснюють експертизу цінності документів, що дозволяє зберегти найбільш значущі матеріали для майбутніх поколінь та запобігти втраті важливої інформації.

Архівні документи слугують гарантом прав і свобод громадян, забезпечуючи можливість підтвердження юридичних фактів, майнових прав, трудового стажу тощо. Особливо важливою ця функція стає в періоди суспільних трансформацій, коли архівні документи допомагають відновити історичну справедливість, реабілітувати постраждалих від репресій, встановити історичну правду про складні та суперечливі події минулого. В умовах інформаційного суспільства архіви виконують роль інформаційних центрів, які надають доступ до різноманітних документів для широкого кола користувачів [23].

Архівна справа сприяє формуванню національної ідентичності та патріотичного виховання громадян через популяризацію документальної спадщини, організацію виставок, публікацію історичних джерел та проведення освітніх заходів. Завдяки цьому створюються умови для усвідомлення суспільством спільності історичного шляху, наступності традицій та цінностей. Архіви також забезпечують міжкультурний діалог, надаючи можливість для вивчення історичних зв'язків між різними народами, культурами та цивілізаціями.

Особливе значення має архівна справа для забезпечення державної політики пам'яті, формування офіційного наративу про минуле та конструювання колективної ідентичності. Держава через архівні інституції визначає, які документи підлягають постійному зберіганню, а отже, які сторінки минулого залишаються доступними для майбутніх дослідників. Водночас демократичні суспільства прагнуть забезпечити максимальну відкритість архівів та доступність документів для громадян, що сприяє формуванню плюралістичного розуміння історії та запобіганню монополізації права на інтерпретацію минулого [23].

Архівна справа також відіграє важливу роль у процесах подолання травматичного досвіду та примирення в суспільствах, які пережили періоди насильства, репресій чи конфліктів. Розсекречення архівів спецслужб, документування злочинів тоталітарних режимів, збирання свідчень жертв репресій створюють умови для встановлення правди, вшанування пам'яті постраждалих та недопущення повторення трагічних сторінок історії.

В умовах цифрової трансформації суспільства архівна справа набуває нових вимірів та можливостей. Оцифрування архівних фондів, створення електронних архівів та надання доступу до документів через інтернет дозволяють значно розширити коло користувачів та забезпечити збереження інформації в умовах фізичного старіння оригіналів документів. Водночас виникають нові виклики, пов'язані із забезпеченням автентичності та цілісності електронних документів, їх довготривалим зберіганням та захистом від несанкціонованого доступу [18].

Отже, архівна справа виступає фундаментальною основою для збереження історичної пам'яті суспільства, забезпечуючи документальну базу для наукових досліджень, освітньої діяльності, формування національної ідентичності та забезпечення прав громадян. Вона створює умови для об'єктивного пізнання минулого, подолання історичних травм та конструктивного діалогу про складні сторінки історії. Розвиток архівної справи сприяє формуванню відкритого суспільства, заснованого на принципах доступності інформації, поваги до документальної спадщини та відповідальності за збереження історичної правди для майбутніх поколінь.

1.2. Основні загрози для архівів під час воєнних конфліктів

Воєнні конфлікти створюють численні загрози для архівних установ та їхніх фондів, що потребують системного аналізу для розробки ефективних механізмів

захисту документальної спадщини. Розглянемо основні види загроз, з якими стикаються архіви на рис.1.1.

Рисунок 1.1. – Загрози архівним установам (укладено автором за [13,16, 21])

Фізичне знищення архівних будівель та документів внаслідок бойових дій становить найбільш очевидну та руйнівну загрозу. Під час воєнних конфліктів архівні споруди можуть зазнавати бомбардувань, артилерійських обстрілів, ракетних ударів та інших форм збройного нападу, що призводить до часткового або повного руйнування інфраструктури. Навіть якщо архівна будівля не є безпосередньою ціллю атаки, вона може постраждати від ударів по сусідніх об'єктах або від загальних руйнувань міської інфраструктури. Пожежі, які часто супроводжують бойові дії, становлять особливу небезпеку для паперових документів та інших легкозаймистих матеріалів. Архівні документи також можуть бути знищені внаслідок затоплення приміщень через пошкодження водопровідних систем або руйнування дамб і водосховищ. Вибухи та обвали конструкцій можуть призвести до механічного пошкодження документів, що робить їх непридатними для подальшого використання або вимагає складних реставраційних робіт [10].

Цілеспрямоване знищення архівів як елемент культурного геноциду представляє особливо небезпечну загрозу. В історії відомі численні випадки, коли архіви ставали об'єктами атак через їхню символічну роль у збереженні національної ідентичності та історичної пам'яті. Знищення архівних документів використовується як інструмент для стирання колективної пам'яті народу, підриву його культурної ідентичності та легітимації територіальних претензій. Такі дії часто супроводжуються ідеологічною риторикою, що заперечує історичну значущість або автентичність знищуваних документів. Цілеспрямоване знищення архівів може бути елементом стратегії з переписування історії та формування нових наративів про минуле, що відповідають інтересам агресора [6].

Незаконне вивезення архівних документів з території, що зазнала окупації, становить суттєву загрозу для цілісності архівних фондів та доступності документальної спадщини. Окупаційні сили можуть вилучати архівні документи з метою привласнення культурних цінностей, отримання доступу до конфіденційної інформації або використання їх як доказової бази для обґрунтування територіальних претензій. Вивезені документи часто опиняються в архівах країни-агресора, де вони можуть бути інтегровані до національних фондів, засекречені або використані в інформаційно-пропагандистських цілях. Незаконне переміщення архівних документів через кордон створює складні юридичні колізії щодо права власності на них та можливості їх повернення після завершення конфлікту. Згідно з міжнародним правом, таке вивезення розглядається як порушення Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, однак механізми примусового повернення вивезених документів часто виявляються недієвими [32].

Пошкодження документів внаслідок неналежних умов зберігання під час конфлікту є менш помітною, але не менш серйозною загрозою. В умовах воєнних дій архівні установи часто стикаються з проблемами енергопостачання, опалення,

вентиляції та кондиціонування повітря, що призводить до порушення температурно-вологісного режиму в архівосховищах. Тривале зберігання документів в умовах підвищеної вологості може спричинити ураження їх пліснявою та грибками, що призводить до біологічної деструкції паперу. Низькі температури та їх різкі коливання також негативно впливають на фізичний стан документів, спричиняючи їх деформацію та руйнування. Відсутність належного прибирання та дезінфекції приміщень може призвести до появи шкідників (гризунів, комах), які пошкоджують архівні матеріали. Крім того, евакуація документів у непристосовані для архівного зберігання приміщення часто супроводжується порушенням умов їх пакування та транспортування, що також спричиняє механічні пошкодження [26].

Втрата електронних даних та пошкодження інформаційних систем представляють відносно нову, але надзвичайно актуальну загрозу для сучасних архівів. В умовах цифровізації архівної справи значна частина документів існує в електронному форматі або має цифрові копії. Втрата доступу до електроенергії, пошкодження серверного обладнання, комп'ютерних мереж та систем зберігання даних може призвести до незворотної втрати цифрових архівів. Особливу небезпеку становлять кібератаки на інформаційні системи архівів, які можуть здійснюватися з метою викрадення, знищення або фальсифікації електронних документів. Втрата програмного забезпечення, яке забезпечує доступ до специфічних форматів даних, також може зробити електронні документи нечитабельними. Крім того, в умовах конфлікту часто порушується система резервного копіювання та зберігання резервних копій, що унеможливорює відновлення втрачених даних [15].

Розкрадання та мародерство архівних фондів є поширеним явищем в умовах послаблення охорони та правопорядку під час воєнних конфліктів. Цінні історичні документи, особливо ті, що мають художню або матеріальну цінність (рукописи з мініатюрами, документи з печатками з дорогоцінних металів, пергаменти тощо),

стають об'єктами крадіжок з метою подальшого продажу на чорному ринку антикваріату. Організовані злочинні групи можуть цілеспрямовано викрадати документи, що містять персональні дані громадян, для використання в шахрайських схемах. Крадіжки можуть здійснюватися як сторонніми особами, так і працівниками архівів, які залишаються на окупованій території і зловживають своїм службовим становищем. Викрадені документи часто вивозяться за межі країни і розпорошуються по приватних колекціях, що робить їх повернення надзвичайно складним завданням.

Маніпулювання архівними документами та їх використання в інформаційній війні становить особливу загрозу, пов'язану не з фізичним пошкодженням документів, а з їх інтерпретацією та контекстуалізацією. В умовах конфлікту сторони можуть вибірково оприлюднювати архівні документи, виривати їх з історичного контексту або навіть фальсифікувати з метою обґрунтування своїх політичних позицій та дискредитації опонентів. Контроль над архівами дозволяє маніпулювати історичними наративами, створюючи викривлену картину минулого, що служить легітимації поточного конфлікту. Обмеження доступу до певних архівних фондів може використовуватися для приховування історичних фактів, не вигідних для однієї зі сторін. Такі маніпуляції особливо небезпечні, оскільки вони підривають суспільну довіру до архівних документів як автентичних джерел інформації та інструментів встановлення історичної правди [21].

Втрата професійного персоналу архівних установ через евакуацію, мобілізацію або гуманітарну кризу є серйозною загрозою для функціонування архівної системи. Архівісти мають спеціалізовані знання щодо структури фондів, систем каталогізації та особливостей зберігання документів, які часто не документуються повністю і передаються через практичний досвід. Відсутність кваліфікованого персоналу може призвести до порушення процесів комплектування, обліку, зберігання та використання документів. Особливо

критичною є втрата фахівців з реставрації документів, які володіють унікальними навичками порятунку пошкоджених матеріалів. Крім того, в умовах окупації архівні працівники можуть зазнавати тиску та примусу до співпраці з окупаційною владою, що створює етичні дилеми та ризики для збереження архівних фондів [25].

Порушення юридичного статусу архівних документів та прав власності на них є специфічною загрозою, що виникає при зміні контролю над територіями. Окупаційна влада може запроваджувати нове законодавство щодо архівної справи, змінювати підпорядкування архівних установ, перевизначати статус документів та правила доступу до них. Це створює правову невизначеність та може призводити до де-факто націоналізації архівних фондів іноземною державою. Особливо складні ситуації виникають щодо документів, які мають міждержавне значення або стосуються територій, що історично перебували під юрисдикцією різних держав. Вирішення таких правових колізій після завершення конфлікту вимагає складних міжнародних переговорів та може тривати десятиліттями.

Порушення системи обліку та доступу до документів ускладнює використання архівних фондів навіть за умови їхнього фізичного збереження. В умовах конфлікту можуть бути знищені або пошкоджені архівні описи, каталоги, бази даних та інші довідкові матеріали, що забезпечують навігацію по архівних фондах. Втрата облікової документації робить архівні зібрання неструктурованими масивами документів, користування якими стає надзвичайно складним або неможливим. Евакуація документів часто супроводжується порушенням їхньої систематизації, змішуванням документів з різних фондів, що в подальшому вимагає кропіткої роботи з відновлення структури архіву. Крім того, обмеження фізичного доступу до архівних установ на окупованих або прифронтових територіях позбавляє громадян можливості реалізувати своє право на доступ до інформації та отримання архівних довідок, необхідних для соціального та правового захисту [20].

Психологічні та соціальні фактори, пов'язані з воєнним конфліктом, також впливають на збереження архівної спадщини. В умовах гуманітарної кризи, коли суспільство зосереджується на задоволенні базових потреб виживання, питання збереження культурних цінностей, включаючи архіви, часто відсуваються на другий план. Зниження соціальної цінності архівних документів у свідомості населення та влади призводить до скорочення фінансування архівних установ, зниження рівня їхньої охорони та невключення їх до пріоритетних об'єктів захисту. Крім того, травматичний досвід війни може спричинити бажання певних груп суспільства «забути» болісні сторінки історії, що створює ризики для збереження документів, пов'язаних з конфліктом [23].

Отже, архіви під час воєнних конфліктів стикаються з комплексом взаємопов'язаних загроз, які охоплюють фізичну безпеку будівель та документів, збереження електронних даних, забезпечення належних умов зберігання, захист від незаконного вивезення та розкрадання, протидію інформаційним маніпуляціям, збереження кадрового потенціалу та підтримку юридичного статусу документів. Ефективний захист архівної спадщини в умовах війни вимагає системного підходу, який враховує всі ці аспекти та передбачає розробку спеціальних протоколів дій для різних сценаріїв розвитку конфлікту.

1.3. Міжнародні нормативні документи щодо охорони архівів у воєнний час

Міжнародні нормативні документи щодо охорони архівів у воєнний час формують комплексну правову основу захисту культурної спадщини під час збройних конфліктів. Питання збереження архівних фондів у періоди військового протистояння набуває особливої актуальності з огляду на їхню історичну, культурну та правову цінність для людства.

Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року становить наріжний камінь міжнародно-правової системи охорони культурного надбання під час війни. Документ визначає архіви як культурні цінності, що підлягають спеціальному захисту, та встановлює базові зобов'язання держав-учасниць. Згідно з положеннями Конвенції, сторони конфлікту мають утримуватися від використання архівних установ у військових цілях, забезпечувати імунітет архівів від нападів та вживати превентивних заходів для їх захисту ще в мирний час. Конвенція запроваджує спеціальний знак розпізнавання – емблему «Блакитного щита», якою позначаються об'єкти, що перебувають під захистом. Особливу увагу документ приділяє окупованим територіям, зобов'язуючи окупаційну владу підтримувати зусилля компетентних національних органів із захисту та збереження культурних цінностей [3].

Перший протокол до Гаазької конвенції 1954 року суттєво доповнює положення основного документа, встановлюючи зобов'язання сторін запобігати вивезенню культурних цінностей, включаючи архівні матеріали, з окупованих територій [5]. Цей документ закладає правову основу для подальшої реституції незаконно переміщених культурних цінностей, що надзвичайно важливо для архівів, оскільки вилучені архівні документи часто становлять державну таємницю або містять персональні дані громадян. Другий протокол 1999 року значно посилює механізми захисту та вводить поняття «посиленого захисту» для особливо важливих об'єктів культурної спадщини, розширює перелік запобіжних заходів, які мають вживатися в мирний час, та встановлює індивідуальну кримінальну відповідальність за серйозні порушення положень щодо захисту культурних цінностей [7]. Цей документ також передбачає створення міжурядового комітету із захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, що відповідає за моніторинг імплементації Конвенції та її Протоколів [18].

Конвенція ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності 1970 року розширює правову базу захисту архівів, встановлюючи важливі принципи міжнародної співпраці щодо запобігання незаконному обігу культурних цінностей. Документ визначає архівні матеріали як культурні цінності та зобов'язує держави-учасниці створювати національні служби охорони культурної спадщини, вести облік важливих культурних цінностей, розвивати освітні програми для формування поваги до культурного надбання, а також повідомляти про зникнення культурних цінностей. У контексті збройних конфліктів положення Конвенції 1970 року набувають особливого значення, оскільки саме під час війни та в постконфліктний період суттєво зростають ризики незаконного вивезення та переміщення архівних документів. Конвенція ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 року, хоча безпосередньо й не фокусується на воєнному часі, але створює додаткові механізми міжнародного співробітництва для охорони об'єктів культурної спадщини, до яких можуть належати архівні установи виняткової цінності [23].

Женевські конвенції 1949 року та Додаткові протоколи до них також містять важливі положення щодо захисту культурних об'єктів під час збройних конфліктів. Зокрема, Додатковий протокол I 1977 року у статті 53 забороняє вчиняти будь-які ворожі акти, спрямовані проти історичних пам'яток, творів мистецтва або місць відправлення культу, які складають культурну або духовну спадщину народів, а також використовувати такі об'єкти для підтримки військових зусиль. Додатковий протокол II, що стосується збройних конфліктів неміжнародного характеру, у статті 16 також забороняє вчинення будь-яких ворожих дій, спрямованих проти культурних цінностей. Ці положення доповнюють систему захисту, встановлену Гаазькою конвенцією 1954 року, та підкреслюють нерозривний зв'язок між

захистом культурної спадщини та загальними принципами міжнародного гуманітарного права.

Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 року у статті 8 кваліфікує як воєнний злочин умисне спрямування нападів на будівлі, присвячені релігії, освіті, мистецтву, науці чи благодійній діяльності, історичні пам'ятки, що не є військовими цілями. Ця норма поширюється й на архівні установи та створює правову основу для притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності осіб, винних у знищенні або пошкодженні архівів під час збройних конфліктів. Важливість цього положення полягає у встановленні індивідуальної кримінальної відповідальності за злочини проти культурної спадщини, що суттєво посилює систему захисту, передбачену Гаазькою конвенцією та її Протоколами [32].

Декларація ЮНЕСКО щодо навмисного руйнування культурної спадщини 2003 року, хоч і не має юридично зобов'язуючої сили, але підкреслює моральну відповідальність держав за збереження культурної спадщини, особливо в періоди збройних конфліктів. Документ був прийнятий у відповідь на знищення статуй Будди в Баміані (Афганістан) і наголошує на необхідності боротьби з навмисним руйнуванням культурної спадщини в будь-якій формі. Декларація закликає держави вживати всіх належних заходів для запобігання, уникнення, припинення та придушення актів навмисного руйнування культурної спадщини, де б така спадщина не розташовувалася.

Міжнародна рада архівів (МРА) у співпраці з ЮНЕСКО розробила низку професійних стандартів та рекомендацій щодо забезпечення безпеки архівів у надзвичайних ситуаціях. «Керівництво з управління ризиками для архівів» МРА містить детальні рекомендації щодо ідентифікації загроз, оцінки вразливості архівних фондів та розробки планів реагування на надзвичайні ситуації, включаючи збройні конфлікти. Документ приділяє особливу увагу питанням фізичного захисту архівних приміщень, створення резервних копій особливо цінних документів та

розробки планів евакуації. «Міжнародний комітет Блакитного щита», заснований 1996 року організаціями, що опікуються культурною спадщиною (включаючи МРА), координує міжнародні зусилля щодо захисту культурних цінностей у надзвичайних ситуаціях. Комітет здійснює моніторинг загроз культурній спадщині в зонах конфліктів, організовує навчання фахівців з питань захисту культурних цінностей та надає експертну підтримку в розробці національних планів дій у надзвичайних ситуаціях [37].

Сучасні тенденції розвитку міжнародного права у сфері захисту архівів під час збройних конфліктів відображають зростаюче усвідомлення важливості культурної спадщини для ідентичності народів та стійкості суспільств. Резолюція Ради Безпеки ООН 2347 (2017), присвячена захисту культурної спадщини в умовах збройних конфліктів, вперше на рівні Ради Безпеки визнала, що незаконне знищення культурної спадщини може становити загрозу міжнародному миру та безпеці. Резолюція закликає держави-члени вживати заходів для захисту культурної спадщини, що перебуває під загрозою знищення внаслідок збройних конфліктів, та запобігати незаконній торгівлі культурними цінностями, вивезеними з районів конфліктів. Такий підхід суттєво розширює розуміння безпекових аспектів захисту культурної спадщини та підкреслює тісний зв'язок між захистом культурних цінностей і підтримкою міжнародного миру.

Практичне впровадження міжнародних нормативних документів щодо захисту архівів у воєнний час стикається з численними викликами. Сучасні збройні конфлікти характеризуються асиметричністю, залученням недержавних збройних формувань, які часто не визнають міжнародні зобов'язання щодо захисту культурних цінностей, та цілеспрямованими атаками на об'єкти культурної спадщини з метою підриву культурної ідентичності супротивника. Цифровізація архівних фондів створює нові можливості для їх збереження через створення резервних копій, але водночас породжує нові загрози, пов'язані з кібератаками та

знищенням електронних архівів. У цьому контексті особливо актуальною стає розробка нових міжнародних стандартів та рекомендацій щодо захисту цифрових архівів під час збройних конфліктів [42].

Проблема реституції незаконно вивезених архівних матеріалів після завершення збройних конфліктів залишається одним із найбільш складних питань у міжнародному праві культурної спадщини. Незважаючи на чіткі положення Першого протоколу до Гаазької конвенції 1954 року щодо повернення культурних цінностей, на практиці процес реституції часто ускладнюється політичними факторами, відсутністю належної документації та суперечками щодо походження архівних фондів. Міжурядовий комітет ЮНЕСКО з питань сприяння поверненню культурних цінностей країнам їх походження або їх реституції у випадку незаконного привласнення надає платформу для переговорів та посередництва в таких випадках, але його рекомендації не мають зобов'язуючої сили.

Важливим аспектом міжнародного захисту архівів є питання документування воєнних злочинів та порушень прав людини під час збройних конфліктів. Архіви, що містять такі документи, потребують особливого захисту, оскільки вони мають ключове значення для майбутніх процесів правосуддя перехідного періоду, встановлення історичної правди та примирення. Міжнародні організації, такі як Міжнародний комітет Червоного Хреста та ЮНЕСКО, розробили спеціальні рекомендації щодо захисту таких архівів, які передбачають створення резервних копій та їх зберігання в безпечних місцях за межами зони конфлікту, а також забезпечення анонімності джерел інформації для захисту свідків та жертв.

Зміцнення міжнародної співпраці у сфері захисту архівів під час збройних конфліктів потребує комплексного підходу, що включає вдосконалення нормативної бази, посилення механізмів імплементації та моніторингу, розвиток технічної та фінансової підтримки для країн, що стикаються з загрозами для своєї культурної спадщини, та підвищення обізнаності військових та політичних лідерів

щодо важливості збереження архівних фондів. Досвід міжнародної співпраці у захисті культурної спадщини у таких конфліктах, як війна в Боснії та Герцеговині, конфлікт у Малі, війна в Сирії, демонструє зростаючу увагу світової спільноти до цих питань, але водночас виявляє обмеженість існуючих механізмів та необхідність їх подальшого вдосконалення [21].

Міжнародні нормативні документи щодо охорони архівів у воєнний час сформували комплексну правову основу для захисту цього важливого компонента культурної спадщини. Втім, ефективність цієї системи значною мірою залежить від політичної волі держав дотримуватися міжнародних зобов'язань, від розвитку практичних механізмів імплементації та від здатності міжнародних організацій мобілізувати ресурси для підтримки країн, що стикаються з загрозами для своїх архівних фондів внаслідок збройних конфліктів. Подальший розвиток міжнародного права та практики у цій сфері має спрямовуватися на посилення індивідуальної кримінальної відповідальності за знищення архівів, розвиток механізмів раннього попередження та швидкого реагування на загрози культурній спадщині в зонах конфліктів, а також на вдосконалення міжнародної співпраці щодо реституції незаконно вивезених архівних матеріалів.

РОЗДІЛ 2.

ДОСВІД ЗАХИСТУ АРХІВІВ У ЗОНАХ ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ

2.1. Історичний аналіз руйнування та збереження архівів під час війн

Архіви становлять фундаментальну частину колективної пам'яті людства, зберігаючи документальні свідчення минулого. Під час збройних конфліктів вони зазнають значної загрози, оскільки руйнування культурної спадщини може використовуватися як інструмент знищення національної ідентичності. У цьому дослідженні розглянемо історичний досвід руйнування та збереження архівів під час чотирьох масштабних конфліктів: Другої світової війни, війни в Югославії, громадянської війни в Сирії та російсько-української війни.

Протягом Другої світової війни нацистська Німеччина проводила систематичну політику вилучення та знищення архівів окупованих територій. Ця стратегія мала подвійну мету: стерти культурну ідентичність підкорених народів та використати інформацію для власних наукових, ідеологічних і політичних цілей. Айнзацштаб рейхслайтера Розенберга став спеціальним підрозділом, відповідальним за конфіскацію культурних цінностей [22].

У Східній Європі, особливо в Польщі та СРСР, архіви зазнали масштабного знищення. У Варшаві було знищено приблизно 95% історичних документів, включаючи Архів давніх актів. На території СРСР нацистами було вивезено понад 100 тисяч справ лише з центральних архівів. Водночас, Радянський Союз здійснив масштабну евакуацію архівів з прифронтових зон, перемістивши понад 14 мільйонів справ до безпечних регіонів Уралу та Сибіру. Головархів СРСР організував евакуацію документів з Москви, Ленінграда та інших міст, що зазнавали безпосередньої загрози.

На початок війни мережа державних архівів УСРСР обіймала 7 центральних, 2 військово-історичних, 23 обласних установи та 21 філію, 746 районних і 65 міських архівів [13]. Чи не з перших днів війни почалася підготовка та проведення евакуації у східні райони СРСР цілком таємних і таємних документів науково-історичного й оперативного значення. Упродовж липня – вересня 1941 р. з 37 державних архівів 19 областей вивезено 6500 фондів, які нараховували 1,5 млн справ, що складало за обсягом 60 вагонів документального матеріалу. Зокрема з Центрального архіву давніх актів евакуйовано матеріали XVI–XIX ст., у тому числі грамоти Б.Хмельницького, царські укази та ін. Було вивезено всі документи Центрального архіву революції й обліково-довідковий матеріал управління державними архівами УРСР, матеріали Центрального фотофонокіноархіву – фотокартотека, фільми, негативи тощо. Евакуйовано весь фонд друкованих матеріалів – газети за 1917–1941 рр., загалом 1400 назв і 100 тис. примірників, листівки, прокламації, рідкісні книги, а також документи періоду Центральної Ради, гетьманату, Директорії. Крім того, вивезено папери дореволюційних охоранки, жандармерії, поліції, таємних відділів канцелярій генерал-губернаторів і губернаторів, контррозвідки тощо [35].

У західних країнах також вживалися заходи для захисту архівів. У Великій Британії національні архівні установи були переміщені до сховищ у сільській місцевості, де документи зберігалися в умовах підвищеної безпеки. Британський уряд створив спеціальні бомбосховища для найцінніших історичних документів, включаючи Книгу Судного дня та Велику хартію вольностей. У Франції значна частина національних архівів була евакуйована з Парижа до замків долини Луари [11].

Важливим аспектом збереження архівів під час війни стало створення мікрофільмових копій документів. У США Національний архів запустив програму

мікрофільмування найважливіших документів, що стало новаторським підходом до збереження інформації в умовах загрози фізичного знищення оригіналів.

Після війни розпочався складний процес реституції викрадених архівів. Міжнародна рада архівів, створена в 1948 році, стала координаційним органом для цих зусиль. Нюрнберзький трибунал визнав знищення культурних цінностей, включаючи архіви, воєнним злочином, що створило важливий прецедент у міжнародному праві. Проте чимало документів не повернулися до країн походження, а частина була знищена безповоротно. Особливо складною виявилася доля архівів, вивезених з окупованих територій до СРСР як «трофейні фонди», багато з яких залишилися в радянських архівосховищах [20].

Війна в Югославії 1991-1999 років супроводжувалася цілеспрямованим знищенням культурної спадщини та архівів як елементом етнічних чисток. Архіви стали мішенями, оскільки містили документальні підтвердження багатовікового співіснування етнічних груп на спірних територіях, що суперечило наративам етнічної виключності, які поширювалися націоналістичними силами.

Найбільш драматичним став підпал Національної бібліотеки Боснії і Герцеговини в Сараєво в серпні 1992 року, внаслідок якого було втрачено понад 2 мільйони документів, включаючи безцінні архівні матеріали. Цей акт культурного вандалізму був здійснений сербськими силами під час облоги міста, з використанням запалювальних снарядів, спеціально розроблених для максимального знищення паперових документів. Архіви Дубровника також зазнали значних пошкоджень під час бомбардування міста в 1991-1992 роках югославською народною армією. Історичні документи, що засвідчували багатовікову незалежну традицію міста, були пошкоджені внаслідок артилерійських обстрілів.

У Косові після 1999 року відбулося знищення сербських православних архівів, що містили документи, які свідчили про історичну присутність сербів на цій території. Монастирські архіви, деякі з яких датувалися середньовіччям, були

спалені під час міжетнічного насильства. Архіви компактного проживання хорватів у Східній Славонії також зазнали цілеспрямованого знищення під час сербської окупації регіону [42].

Міжнародна спільнота відреагувала на ці події створенням спеціальних програм з порятунку та відновлення архівів. ЮНЕСКО ініціювала програму «Пам'ять світу», що включала документування втрат та надання технічної допомоги для збереження вцілілих документів. Архівісти регіону розробили методи швидкої евакуації найцінніших документів та створення їх мікрофільмових копій. Бібліотеки та архівні установи Західної Європи та США активно допомагали у відновленні пошкоджених документів, надаючи технології консервації та реставрації [23].

Війна в Югославії стала поштовхом до розвитку міжнародного права щодо захисту культурної спадщини під час збройних конфліктів. Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії (МТКЮ) висунув звинувачення щодо знищення культурної спадщини, включаючи архіви, як воєнних злочинів. Це посилює механізми притягнення до відповідальності за знищення культурних цінностей та сприяло розвитку концепції «культурного геноциду» в міжнародному праві.

Громадянська війна в Сирії, що розпочалася у 2011 році, призвела до катастрофічних наслідків для архівної спадщини країни. Сирія, як одна з колисок цивілізації, володіла архівами світового значення, документами, що охоплювали тисячоліття історії Близького Сходу.

Національні архіви в Дамаску, Алеппо та Пальмірі зазнали пошкоджень внаслідок бойових дій. Особливо тяжкою стала ситуація в Алеппо, де архіви зазнали пошкоджень під час інтенсивних боїв у 2012-2016 роках. Старе місто Алеппо, внесене до списку Світової спадщини ЮНЕСКО, зазнало систематичних руйнувань, включаючи історичні бібліотеки та архіви, де зберігалися документи османського, арабського та вірменського періодів. Архів провінції Ідліб був майже

повністю знищений внаслідок авіаудару в 2015 році, що призвело до втрати адміністративних документів, які мали велике значення для встановлення прав власності та громадянських прав.

Терористична організація ІДІЛ цілеспрямовано знищувала архіви та історичні документи в захоплених містах, зокрема в Ракці та Мосулі, сприймаючи їх як прояви «джахілії» (доісламського періоду невігластва). Бойовики ІДІЛ знищили численні документи в публічних бібліотеках Мосула та Ракки, вважаючи їх такими, що суперечать їхньому радикальному тлумаченню ісламу. Архіви Пальміри були частково знищені під час захоплення міста бойовиками ІДІЛ, які спалили документи, пов'язані з дослідженнями доісламської спадщини регіону [18].

Проте, міжнародна спільнота впровадила інноваційні підходи до збереження сирійської документальної спадщини. Проєкт «Сирійська спадщина в небезпеці» об'єднав зусилля археологів, архівістів та ІТ-спеціалістів для цифрового документування та збереження архівів. Було створено «тіньові архіви» – цифрові копії документів, що зберігалися на серверах за межами зони конфлікту. Міжнародна організація «Архівісти без кордонів» координувала зусилля з надання технічної допомоги сирійським фахівцям, які залишалися в країні, забезпечуючи їх обладнанням для сканування та створення резервних копій документів.

Активно розвивалася «громадянська архівістика» – ініціативи місцевих жителів, які на свій страх і ризик документували події війни та рятували архівні матеріали. Сирійський архів – онлайн-платформа, створена активістами, зібрала та зберегла понад мільйон відеоматеріалів, що документували воєнні злочини та порушення прав людини. Ці матеріали згодом використовувалися як доказова база для міжнародних розслідувань [23].

Використання блокчейн-технологій для забезпечення автентичності цифрових копій стало технологічною інновацією, породженою сирійським конфліктом. Децентралізована природа блокчейну дозволяла створювати незмінні

записи про походження та цілісність документів, що було критично важливим для майбутніх судових процесів щодо воєнних злочинів.

Російсько-українська війна, що загострилася з повномасштабним вторгненням Росії в лютому 2022 року, створила безпрецедентні загрози для архівної спадщини України. Цей конфлікт об'єднав елементи попередніх війн: систематичне знищення культурної ідентичності як у Другій світовій війні, етнічний вимір як у югославських війнах, та широке використання сучасних технологій як у сирійському конфлікті.

З початком повномасштабного вторгнення українські архівісти розгорнули масштабну евакуацію найцінніших фондів з прифронтових областей. Державна архівна служба України координувала переміщення документів із східних та південних областей до архівосховищ у західній частині країни. Особливо складною була евакуація з Харківської, Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей, де бойові дії були найінтенсивнішими [4].

На тимчасово окупованих територіях відбувалося систематичне вивезення архівних документів до Росії, що нагадувало практики нацистської Німеччини. З Маріуполя було вивезено міський архів, що містив документи з кінця XVIII століття. Окупаційна влада в Херсоні та Мелітополі також організувала вивезення архівів, мотивуючи це «захистом від українських нацистів» – наратив, який нагадував риторику етнічних чисток у Югославії.

Цілеспрямовані обстріли культурних установ призвели до знищення архівних фондів у Чернігові, Харкові та Маріуполі. Державний архів Чернігівської області зазнав серйозних пошкоджень внаслідок російських бомбардувань у березні 2022 року, що призвело до часткової втрати документів, що охоплювали період від XVII століття. В Ізюмі міський архів був повністю знищений під час російської окупації [22].

Українські архівісти, спираючись на досвід попередніх конфліктів, впровадили комплексну стратегію захисту документальної спадщини. Масове оцифрування архівів стало першочерговим завданням. За підтримки міжнародних організацій, включаючи ЮНЕСКО та Міжнародну раду архівів, було прискорено процес створення цифрових копій найцінніших документів. Українські архіви співпрацювали з закордонними установами для створення «дзеркальних архівів» – дублюючих цифрових сховищ на серверах у безпечних країнах.

Інноваційним підходом стало використання розподіленого зберігання цифрових копій. Замість централізованих серверів, копії документів зберігалися на багатьох незалежних носіях в різних географічних локаціях, що значно підвищувало ймовірність збереження інформації навіть за умови фізичного знищення оригіналів. Технологія блокчейн використовувалася для створення незмінного запису про походження та автентичність оцифрованих документів.

Міжнародна спільнота активно долучилася до збереження української архівної спадщини. Був створений «Альянс для захисту української культурної спадщини під час війни», що об'єднав зусилля архівних установ з понад 20 країн. Альянс надавав технічну допомогу, обладнання для оцифрування та консультації щодо евакуації та збереження фондів. Архівні установи Польщі, Литви та Чехії прийняли на тимчасове зберігання евакуйовані українські архіви, забезпечуючи належні умови їх консервації.

Українські архіви впровадили систему «швидкого реагування» на загрози руйнування. Спеціальні команди архівістів, оснащені мобільним обладнанням для документування та першої консервації, виїжджали до постраждалих від бойових дій населених пунктів одразу після їх деокупації для порятунку вцілілих документів та оцінки втрат [38].

Російсько-українська війна підкреслила важливість документування воєнних злочинів як форми «превентивної архівістики». Українські та міжнародні

організації створили спеціальні архіви для збору та збереження доказів воєнних злочинів, включаючи відеоматеріали, свідчення очевидців та супутникові знімки. Ці матеріали не лише матимуть історичну цінність, але й служитимуть доказовою базою для майбутніх міжнародних судових процесів.

Отже, аналіз досвіду збереження архівів під час чотирьох масштабних конфліктів дозволяє виділити еволюцію загроз та стратегій захисту документальної спадщини. Від фізичної евакуації паперових документів під час Другої світової війни до блокчейн-технологій в українському конфлікті – методи збереження архівів постійно адаптувалися до нових викликів.

Спільним для всіх конфліктів є розуміння архівів як стратегічних об'єктів, знищення яких має на меті стерти колективну пам'ять та національну ідентичність. Водночас, кожен конфлікт породжував інноваційні підходи до збереження документальної спадщини, які згодом ставали стандартами у архівній справі.

Сучасні виклики вимагають комплексного підходу, що поєднує традиційні методи (фізична евакуація, консервація) з новітніми технологіями (цифрове збереження, блокчейн, розподілене зберігання). Міжнародне співробітництво стає ключовим елементом ефективного захисту архівів, оскільки жодна країна не може самотійно протистояти загрозам такого масштабу.

Досвід останніх конфліктів демонструє необхідність переосмислення правових механізмів захисту культурної спадщини. Потрібно посилити відповідальність за знищення архівів під час збройних конфліктів та розробити більш ефективні механізми реституції викрадених документів.

Майбутнє збереження архівів у конфліктних зонах лежить у поєднанні технологічних інновацій з міжнародною солідарністю. Створення глобальної мережі «архівів-притулків», готових прийняти евакуйовані документи з зон конфліктів, впровадження стандартизованих протоколів евакуації та оцифрування,

а також розвиток технологій, що забезпечують автентичність цифрових копій – ці заходи можуть значно підвищити стійкість архівів перед обличчям війни.

Документальна спадщина людства залишається вразливою під час збройних конфліктів, проте кожен конфлікт не лише створює загрози, але й породжує нові рішення. Досвід Другої світової війни, югославських війн, сирійського та українського конфліктів формує комплексне розуміння проблеми та шляхів її вирішення, що є необхідним для ефективного захисту колективної пам'яті людства в майбутньому.

2.2. Методи збереження архівної спадщини в умовах військових дій

Збереження архівної спадщини у військовий час є актуальним питанням національної безпеки, яке вимагає системного підходу та розробки ефективних методологічних принципів. Розглянемо основні методи та стратегії, що забезпечують захист архівних документів в умовах активних бойових дій.

Першочерговим завданням під час початку військового конфлікту стає проведення комплексної оцінки ризиків для архівних установ. Ця оцінка включає аналіз географічного розташування архівів відносно потенційних зон бойових дій, вивчення структурної цілісності будівель, визначення найцінніших колекцій та встановлення пріоритетів їх захисту. На основі такої оцінки розробляється план евакуації, який має включати чіткі інструкції щодо послідовності дій, відповідальних осіб та шляхів евакуації матеріалів. Зокрема, досвід Державного архіву Донецької області, який у 2014 році опинився в зоні бойових дій, демонструє важливість своєчасного аналізу ситуації. Керівництво архіву провело оцінку структурної цілісності будівлі, розташованої в центрі Донецька, визначило найцінніші фонди дореволюційного періоду та розробило поетапний план їх евакуації. Аналогічно у 2022 році Державний архів Харківської області оперативно

оцінив ризики пошкодження установи через близькість до лінії фронту та розробив детальний план захисту фондів, що дозволило зберегти понад 2 мільйони архівних справ [42].

Фізична евакуація архівних матеріалів залишається найбільш надійним методом захисту під час військових конфліктів. Цей процес потребує завчасного пакування документів у вологостійкі, вогнетривкі контейнери з відповідним маркуванням та створення детальних реєстрів переміщуваних матеріалів. Транспортування має здійснюватися спеціально обладнаним транспортом із дотриманням температурного режиму та показників вологості. Важливо заздалегідь визначити безпечні локації для тимчасового зберігання матеріалів – це можуть бути архівні установи у віддалених від конфлікту регіонах, підземні сховища або спеціально обладнані бункери [20].

Приклад евакуації документів Державного архіву Запорізької області, де матеріали пакували у вологостійкі контейнери з чітким маркуванням фондів та номерів справ. Транспортування здійснювалося спеціально обладнаними вантажівками з підтримкою температурного режиму 18-20°C та вологості 50-55%. Архівні установи західних областей України, зокрема Львівської та Івано-Франківської, надали свої приміщення для тимчасового зберігання евакуйованих матеріалів, забезпечивши належні умови консервації документів. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) у 2022 році евакуював понад 60 тисяч справ найцінніших фондів за кордон завдяки співпраці з Національним архівом Польщі, який забезпечив безпечне сховище з контрольованими умовами зберігання.

Для архівних матеріалів, що не підлягають негайній евакуації, застосовуються методи локального захисту. Вони включають перенесення документів у підвальні або інші захищені приміщення архівних будівель, зміцнення вікон спеціальною плівкою або дерев'яними щитами для запобігання

пошкодженню від вибухової хвилі, використання вогнетривких сейфів та шаф для зберігання найцінніших документів. Також практикується розподіл колекцій між різними частинами будівлі для мінімізації ризику повної втрати фондів унаслідок локальних пошкоджень [7].

Цифрове збереження стає невід'ємною частиною стратегії захисту архівної спадщини в сучасних умовах. Воно передбачає створення цифрових копій паперових документів методами сканування високої роздільної здатності або фотографування. Важливим аспектом є розробка системи метаданих, що дозволяє підтримувати зв'язок між фізичними документами та їхніми цифровими копіями. Створені цифрові архіви мають регулярно резервуватися та зберігатися на розподілених серверах у різних географічних локаціях, а також у захищених хмарних сховищах.

Національний архів електронних документів України з початку повномасштабної війни оцифрував понад 500 тисяч аркушів особливо цінних документів, створив детальну систему метаданих та забезпечив зберігання цифрових копій на розподілених серверах у Литві, Польщі та Чехії. Архівні установи Одеської області впровадили проєкт «Цифрове збереження південноукраїнської документальної спадщини», в рамках якого оцифровано колекцію документів з історії грецької, болгарської та єврейської громад регіону, а цифрові копії збережені в хмарних сховищах із шифруванням та розподіленим доступом. Важливим аспектом стала співпраця з Бібліотекою Конгресу США, яка надала технічну підтримку для оцифрування матеріалів Державного архіву Чернігівської області після пошкодження будівлі внаслідок обстрілів [32].

Співробітництво з міжнародними організаціями включає взаємодію з ЮНЕСКО, Міжнародною радою архівів, «Блакитним щитом» та іншими організаціями, що спеціалізуються на захисті культурної спадщини. Така співпраця може забезпечити матеріально-технічну підтримку, експертну допомогу,

фінансування проєктів збереження та міжнародну правову підтримку. Архівні установи можуть також скористатися механізмами Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту для отримання додаткового захисту.

Документування стану архівних матеріалів до, під час та після військових дій є необхідною умовою для майбутнього відновлення та реституції. Цей процес передбачає ведення детальних реєстрів наявних матеріалів, фіксацію їхнього стану за допомогою фотографій та описів, документування всіх випадків пошкодження або втрати. Така документація стає підставою для майбутніх відшкодувань та відновлення колекцій.

Кадрове забезпечення архівних установ у воєнний час потребує особливої уваги. Необхідно провести навчання персоналу щодо дій у надзвичайних ситуаціях, розподілити ролі та обов'язки під час евакуації або захисту матеріалів, забезпечити засобами зв'язку для координації дій. Важливо також розробити графіки чергувань, що забезпечують постійну присутність відповідального персоналу для швидкого реагування на загрози. Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства розробив та впровадив програму тренінгів «Архіви в небезпеці», за якою пройшли навчання співробітники понад 100 архівних установ. Програма включала практичні вправи з евакуації документів, надання першої допомоги пошкодженим матеріалам та організації роботи архіву в умовах обмеженого доступу до приміщень [14].

Реставраційні заходи після пошкодження архівних матеріалів мають здійснюватися з урахуванням специфіки кожного типу документів. Для документів, пошкоджених вогнем, водою або хімічними речовинами, застосовуються різні методики консервації та реставрації. Першочерговим завданням стає стабілізація стану документів для запобігання подальшій деградації – сушіння вологих матеріалів, нейтралізація кислотності, очищення від забруднень. Подальша

реставрація має здійснюватися спеціально підготовленими фахівцями із застосуванням сучасних технологій та матеріалів.

У відновлювальному центрі при Національному науково-дослідному реставраційному центрі України розроблено спеціалізовані методики стабілізації документів, пошкоджених внаслідок бойових дій. Зокрема, для реставрації документів, пошкоджених водою після руйнування дахів архівосховищ, застосовується метод термічної сублімаційної сушки, який дозволяє уникнути деформації паперу та злипання аркушів. Для матеріалів, забруднених будівельним пилом після вибухів, розроблено двоетапну систему очищення з використанням спеціальних пиłosосів з НЕРА-фільтрами та подальшою обробкою нейтральними розчинами. Реставратори Державного центру збереження документів НАФ успішно відновили понад 2000 аркушів документів Державного архіву Київської області, пошкоджених внаслідок пожежі, застосовувавши методи нейтралізації кислотності та зміцнення волокон паперу розчинами метилцелюлози [26].

Правові аспекти захисту архівної спадщини включають використання національного законодавства та міжнародних нормативних актів для посилення захисту. Це може бути внесення архівних установ до реєстрів об'єктів культурної спадщини, що мають спеціальний статус захисту, маркування будівель архівів спеціальними знаками згідно з Гаазькою конвенцією, співпраця з правоохоронними органами для фізичного захисту установ[16].

Стратегічне планування відновлення архівних установ після завершення військового конфлікту має розпочинатися ще під час активної фази протистояння. Воно включає оцінку масштабів пошкоджень, визначення пріоритетних напрямків відбудови, пошук джерел фінансування та розробку довгострокових програм реставрації колекцій. Важливим компонентом стає також аналіз ефективності застосованих методів захисту для вдосконалення стратегій на майбутнє.

2.3. Діяльність міжнародних організацій у сфері архівної безпеки

Архівна безпека становить важливий аспект збереження документальної спадщини людства, що забезпечує захист, цілісність та автентичність архівних матеріалів для нинішніх і майбутніх поколінь. У контексті глобалізації та зростаючих загроз документальній спадщині діяльність міжнародних організацій набуває особливого значення. Розглянемо основні напрями роботи провідних міжнародних організацій у сфері архівної безпеки, їх регуляторні механізми, програми та ініціативи, практичні заходи, а також виклики, що стоять перед світовою спільнотою в даному питанні (табл.2.1.).

Таблиця 2.1. – Основні міжнародні організації у сфері архівної безпеки та їх ключові ініціативи (укладено автором за [26, 33, 41].

Організація	Рік заснування	Основні ініціативи
Міжнародна рада архівів (МРА)	1948	«Універсальна декларація про архіви», «Архіви в небезпеці», «Блакитний щит»
ЮНЕСКО	1945	Програма «Пам'ять світу», Гаазька конвенція 1954 року
Інтерпол	1923	База даних викрадених культурних об'єктів, міжнародні операції з повернення викрадених документів
ISO	1947	Стандарти ISO 11799, ISO 14721
DPCN (Міжнародна коаліція цифрового збереження)	2006	Мережа довірених цифрових репозитаріїв
ICCROM	1956	Методики реставрації пошкоджених документів

Міжнародна рада архівів (МРА) виступає центральною інституцією у сфері архівної безпеки на глобальному рівні. Заснована в 1948 році під егідою ЮНЕСКО, МРА об'єднує архівні установи та фахівців з понад 190 країн світу. Основоположним у діяльності МРА є розробка нормативних документів та

стандартів, серед яких вагоме місце посідає «Універсальна декларація про архіви», ухвалена у 2010 році. Цей документ визначає архіви як цінне джерело інформації, підкреслює їхню роль у забезпеченні адміністративної прозорості та захисті прав громадян, а також наголошує на необхідності належного збереження архівів. Паралельно МРА активно працює над створенням та оновленням міжнародних стандартів описування архівних документів, що забезпечують уніфіковані підходи до організації архівної інформації та сприяють її захисту [34].

У практичному вимірі діяльність МРА охоплює проведення регулярних міжнародних конференцій, симпозіумів та семінарів з питань архівної безпеки. Значимою є програма «Архіви в небезпеці», спрямована на підтримку архівів у регіонах, що постраждали від збройних конфліктів, природних катастроф чи політичної нестабільності. У рамках цієї програми надається експертна, технічна та фінансова допомога для відновлення пошкоджених архівів, евакуації документів із зон ризику та створення резервних копій особливо цінних матеріалів. Особливу увагу МРА приділяє програмі «Блакитний щит», яка функціонує як міжнародний механізм захисту культурних об'єктів, включаючи архівні установи, під час збройних конфліктів.

ЮНЕСКО як спеціалізована установа ООН з питань освіти, науки та культури, відіграє ключову роль у забезпеченні архівної безпеки на міжнародному рівні. Визначальним напрямом роботи ЮНЕСКО є програма «Пам'ять світу», започаткована в 1992 році. Ця програма спрямована на захист документальної спадщини людства через створення реєстру найцінніших документів, розробку методик їх збереження та забезпечення широкого доступу до них. Міжнародний реєстр «Пам'ять світу» включає унікальні документи різних часів та культур, визнані як надбання всього людства, що підлягають особливому захисту [23].

У контексті архівної безпеки важливим аспектом діяльності ЮНЕСКО є розробка міжнародно-правових інструментів. Гаазька конвенція про захист

культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року та її Другий Протокол 1999 року встановлюють правові рамки для захисту архівів під час воєнних дій. Додатково ЮНЕСКО сприяє розвитку регіональних центрів збереження документальної спадщини, які надають технічну допомогу, проводять навчання фахівців та розробляють інноваційні методики збереження документів в умовах різних кліматичних зон та технологічних можливостей.

Інтерпол, як міжнародна організація кримінальної поліції, вносить суттєвий вклад у боротьбу з незаконним обігом культурних цінностей, включаючи архівні документи. У структурі Інтерполу функціонує спеціалізований відділ, що займається питаннями викрадених творів мистецтва та культурних цінностей. Організація підтримує базу даних викрадених культурних об'єктів, включаючи архівні документи особливої цінності. Важливим напрямом роботи Інтерполу є координація міжнародних розслідувань випадків викрадення архівних матеріалів, проведення тренінгів для правоохоронних органів з питань протидії незаконному переміщенню культурних цінностей та організація міжнародних операцій з виявлення та повернення викрадених документів.

Світовий банк та регіональні банки розвитку також долучаються до забезпечення архівної безпеки через фінансування проектів з модернізації архівної інфраструктури в країнах, що розвиваються. Ці проекти часто включають компоненти технологічного оновлення архівів, впровадження сучасних систем кліматичного контролю, безпеки та протипожежного захисту, а також дигіталізації архівних фондів. Наприклад, Світовий банк підтримував масштабні проекти з модернізації національних архівів у країнах Латинської Америки та Африки, що сприяло значному покращенню умов зберігання документів та загальному підвищенню рівня архівної безпеки в цих регіонах [22].

Міжнародна організація зі стандартизації (ISO) розробляє технічні стандарти, що стосуються різних аспектів архівної справи. Особливо значимими є стандарти

ISO 11799, які встановлюють вимоги до умов зберігання архівних та бібліотечних матеріалів, та ISO 14721, що визначає референтну модель для систем передачі архівної інформації. Ці стандарти слугують орієнтиром для архівних установ по всьому світу при створенні належних умов зберігання документів та розробці систем електронного архівування. Додатково ISO працює над стандартами інформаційної безпеки, що мають безпосереднє відношення до захисту електронних архівів.

У сфері цифрової архівної безпеки значну роль відіграє Міжнародна коаліція цифрового збереження (DPCN), яка об'єднує провідні національні бібліотеки, архіви та дослідницькі установи. Коаліція розробляє та впроваджує інноваційні підходи до довготривалого збереження цифрової інформації, проводить дослідження з питань стійкості цифрових форматів, міграції даних та автентичності електронних документів. Особливу увагу DPCN приділяє розвитку мережі довірених цифрових репозитаріїв, що забезпечують належний рівень безпеки електронних архівів та їх захист від технологічного застаріння, кібератак та інших загроз цифрового середовища.

Регіональні міжнародні організації також роблять вагомий внесок у розвиток архівної безпеки. Європейський Союз реалізує програму «Європейська цифрова бібліотека», що передбачає дигіталізацію культурної спадщини країн-членів, включаючи архівні документи, та забезпечення їх довготривалого збереження. У рамках програми «Горизонт Європа» фінансуються дослідницькі проекти, спрямовані на розробку інноваційних технологій збереження документів та підвищення архівної безпеки. Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН) впроваджує регіональну програму з питань культурної спадщини, що включає компоненти архівної безпеки та обміну досвідом між національними архівними службами країн регіону.

Попри значні зусилля міжнародних організацій, сфера архівної безпеки стикається з низкою суттєвих викликів. Зростає загроза втрати архівних матеріалів внаслідок збройних конфліктів, як це сталося в Сирії, Іраку та інших гарячих точках, де безцінні історичні документи були знищені або пошкоджені. Зміна клімату та пов'язані з нею екстремальні погодні явища створюють додаткові ризики для архівних установ, особливо в регіонах, схильних до повеней, ураганів чи аномальної спеки. У цифровому середовищі архіви стикаються з проблемами кібербезпеки, технологічного застаріння носіїв інформації та форматів даних, а також значного зростання обсягів інформації, що потребує архівування [4].

У відповідь на ці виклики міжнародні організації активізують співпрацю, розробляють нові підходи та механізми взаємодії. Вагомою ініціативою стало створення Міжнародного центру досліджень збереження та реставрації культурних цінностей (ICCROM), що спеціалізується на розробці методик реставрації пошкоджених документів та проведенні тренінгів для фахівців з різних країн. Міжнародний архівний консорціум з питань кліматичних змін зосереджується на розробці рекомендацій щодо адаптації архівних установ до нових кліматичних умов та мінімізації відповідних ризиків.

Перспективним напрямом міжнародної співпраці є розвиток глобальної мережі архівних установ для оперативного реагування на надзвичайні ситуації. Ця мережа передбачає механізми швидкого обміну інформацією, координації дій та мобілізації ресурсів у випадку загроз архівам у будь-якому регіоні світу. Паралельно міжнародні організації приділяють увагу підвищенню обізнаності суспільства щодо значення архівів та необхідності їх захисту, залучаючи до цього процесу медіа, освітні установи та громадські організації [13].

Отже, діяльність міжнародних організацій у сфері архівної безпеки характеризується комплексним підходом, що охоплює нормативно-правові, технологічні, фінансові та освітні аспекти. Завдяки координації зусиль на

глобальному рівні створюються ефективні механізми захисту документальної спадщини від різноманітних загроз. Водночас динамічні зміни сучасного світу вимагають постійного оновлення стратегій та методів забезпечення архівної безпеки, розвитку міжнародного співробітництва та впровадження інноваційних підходів до збереження документів як для нинішніх, так і для майбутніх поколінь.

2.4. Особливості збереження та доступу в умовах військових конфліктів

Питання збереження архівних документів в умовах збройних конфліктів набуває особливої гостроти в сучасному світі. Документальна спадщина є невіддільною частиною національної ідентичності кожного народу, тому її захист становить пріоритетне завдання під час воєнних дій. Міжнародне гуманітарне право розглядає архіви як культурні цінності, надаючи їм спеціальний статус захисту згідно з Гаазькою конвенцією 1954 року про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту [24].

За оцінками ЮНЕСКО, завдані російською агресією з 2014 року збитки українській культурній спадщині становлять понад \$2,6 мільярда. Вважається, що це розграбування українських музеїв є наймасштабнішим із часів Другої світової війни. Для прикладу – в той час на території України окупаційними військами було знищено і викрадено понад 500 тисяч музейних експонатів, 51 млн книг, 46 млн архівних справ, а з 2015 по 2023 рік лише в Криму РФ провела понад 1 385 археологічних розкопок і вивезла приблизно 5 мільйонів артефактів. [37].

Російське повномасштабне вторгнення в Україну, розпочате 24 лютого 2022 року, стало наймасштабнішою війною в Європі з часів Другої світової. За цей період було завдано величезних збитків культурній спадщині держави. Згідно з даними Міністерства культури та інформаційної політики України, станом на 3 вересня 2022 року зафіксовано 500 випадків пошкодження або руйнування об'єктів

культури. Серед постраждалих об'єктів зафіксовано 169 релігійних споруд, 75 мистецьких осередків, 52 меморіальних пам'ятника, 45 бібліотек та 36 музеїв і заповідників. Станом на 26 липня 2023 року організація ЮНЕСКО підтвердила знищення або пошкодження 281 об'єкта культурної спадщини України, серед яких 118 релігійних споруд, 103 історичних будівель та культурних закладів, 19 пам'ятників, 27 музеїв, 13 бібліотек та одного архіву (табл.2.3.).

Таблиця 2.2. – Пошкодження об'єктів культурної спадщини України з лютого 2022 до грудня 2023 року [35, 39].

Дата фіксації	Загальна кількість постраждалих об'єктів	Релігійні споруди	Мистецькі осередки	Меморіали	Бібліотеки	Музеї	Архіви
1 квітня 2022	53	29	-	-	-	4	-
18 квітня 2022	200	-	-	-	-	-	-
5 травня 2022	300	-	-	-	-	-	-
3 вересня 2022	500	169	75	52	45	36	-
26 липня 2023	281	118	103	19	13	27	1
25 грудня 2023	872	-	-	-	-	-	-

До 25 грудня 2023 року кількість зруйнованих або пошкоджених об'єктів культурної спадщини України досягла 872 одиниць. З них пам'яток національного значення становило 120, місцевого значення 682, щойно виявлених 70. Згідно з даними обласних адміністрацій, з початку повномасштабного вторгнення було повністю зруйновано 23 пам'ятки, частково пошкоджено 672 пам'ятки, також ступінь пошкодження 177 об'єктів залишався невідомим. За даними на 6 березня 2024 року організація ЮНЕСКО підтвердила пошкодження 345 об'єктів культурної

спадщини України з 24 лютого 2022 року, тоді як за даними Міністерства культури та інформаційної політики цифра становила 945 пам'яток. Станом на 25 липня 2024 року збитків через війну зазнали 2024 заклади культури без урахування пам'яток культурної спадщини, з них 334 були знищені повністю [45].

Найбільше постраждали культурні об'єкти у Донецькій області (130 випадків), Харківській області (108 випадків), Київській області (80 випадків), Луганській області (59 випадків), Чернігівській області (38 випадків) та Сумській області (28 випадків). Станом на 25 червня 2023 року серед пошкоджених або зруйнованих об'єктів культурної спадщини України налічувалося 211 пам'яток архітектури, 186 об'єктів архітектури й містобудування, 179 пам'яток історії, 18 об'єктів монументального мистецтва, 17 пам'яток містобудування і монументального мистецтва, 16 об'єктів археології (табл.2.4.).

Таблиця 2.3. – Розподіл пошкоджених пам'яток за значенням станом на 25 грудня 2023 року [20]

Тип пам'ятки	Кількість	Відсоток від загальної кількості
Пам'ятки національного значення	120	13,8%
Пам'ятки місцевого значення	682	78,2%
Щойно виявлені об'єкти	70	8,0%
Загальна кількість	872	100,0%

Окупаційна влада Російської Федерації здійснила масштабне вивезення архівних документів з тимчасово окупованих територій. Під час тимчасової окупації Херсонщини у 2022 році росіяни частково пограбували сховище Державного архіву Херсонської області, вивезли до 40 відсотків фондів. З відкритих джерел відомо, що окремі документи перебувають у створеному окупантами так званому Державному архіві Херсонської області на тимчасово окупованій території. Окупанти вивезли до тимчасово окупованого Криму понад 11 тисяч експонатів з Херсонського обласного художнього музею імені Олексія Шовкуненка, фонди Каховського історичного музею та пограбували картинну

галерею імені Альбіна Гавдзинського у Новій Каховці. За словами постійної представниці президента України в Автономній Республіці Крим, тільки з території Херсонщини за час окупації російські військові вивезли близько 15 тисяч музейних експонатів (табл.2.5.).

Таблиця 2.4. – Регіони України з найбільшою кількістю пошкоджених об'єктів культурної спадщини станом на вересень 2022 року [22]

Область	Кількість пошкоджених об'єктів
Донецька	130
Харківська	108
Київська	80
Луганська	59
Чернігівська	38
Сумська	28

У період з 24 лютого по 25 грудня 2023 року пам'ятки культурної спадщини були пошкоджені або зруйновані у 17 областях України. Найбільше втрат зафіксовано у Харківській області, де постраждали 216 пам'яток культурної спадщини, включаючи 10 об'єктів національного значення, 202 об'єкти місцевого значення та 4 щойно виявлених об'єкти культурної спадщини. В Одеській області було пошкоджено 119 пам'яток, у тому числі 28 об'єктів національного значення та 91 об'єкт місцевого значення (табл.2.6.).

Таблиця 2.5. – Ступінь пошкодження об'єктів культурної спадщини станом на 25 грудня 2023 року [25]

Ступінь пошкодження	Кількість об'єктів
Повністю зруйновано	23
Частково пошкоджено	672
Ступінь пошкодження невідомий	177
Загальна кількість	872

Збереження архівів під час військових конфліктів вимагає застосування цілого комплексу заходів. Оцифрування документів є одним з першочергових

методів захисту. Створення цифрової копії не замінює фізичний примірник, але забезпечує збереження інформації навіть у разі знищення оригіналу. Для оцифрування картин використовують безконтактне сканування, для книжок і документів застосовують планетарні сканери, для фотоматеріалів використовують планшетні сканери. Габаритні й об'ємні предмети фотографують з усіх сторін і за можливості створюють їхню цифрову тривимірну модель. Процес потребує професійного обладнання високої якості, оскільки недостатньо мати лише телефон з хорошою камерою чи дешевий фотоапарат.

Евакуація колекцій є наступним вагомим кроком у збереженні архівних документів. Кожен український музей має так званий червоний список своєї колекції, до якого входять ті об'єкти, що підпадають під першочергову евакуацію в разі загрози. Навесні 2021 року ці списки пройшли чергове оновлення. Деякі музеї спрацювали на випередження, встигнувши вивезти частину робіт на захід країни ще до початку російського вторгнення. Три музеї Одеси ще в січні 2022 року почали готуватися до евакуації експонатів на захід України під виглядом відправки на виставки. Законодавство України не передбачає проведення евакуації елементів культурної спадщини за межі країни, проте міністерство знайшло вихід через організацію виставок за кордоном. З 2022 року було організовано понад 175 виставок за межами України, зокрема у Польщі, Італії, Литві, США, Швейцарії, Іспанії, Данії, Німеччині та Франції [14].

Переміщення інституцій в Україні почалося вже з 2014 року після початку російської агресії на Сході. На вільну територію переїхали Донецький обласний краєзнавчий музей і Донецький обласний художній музей, проте їм вдалося перемістити лише інституційно, забрати свої колекції повністю вони не змогли. Досвід був проаналізований, але масштаб бойових дій, з яким Україна зіткнулася після 24 лютого 2022 року, був настільки великим, що усі плани і досвід треба було коригувати. Україна має близько 12 мільйонів одиниць музейних фондів, і це тільки

рухомі об'єкти. Самотужки з цим впоратися не можуть ні сама інституція, ні органи місцевої чи державної влади. Такі процеси потребують швидкої координації дій і дуже відповідального ставлення (табл.2.7.).

Таблиця 2.6. – Вивезені культурні цінності з тимчасово окупованих територій [34, 35]

Регіон	Тип культурних цінностей	Приблизна кількість	Місце переміщення
Херсонська область	Архівні фонди	40% від загального обсягу	Тимчасово окупований Крим
Херсон	Музейні експонати	Понад 11000	Тимчасово окупований Крим
Херсонська область	Загальна кількість музейних експонатів	Близько 15000	Тимчасово окупований Крим
Каховка	Фонди історичного музею	Дані не деталізовані	Тимчасово окупований Крим
Нова Каховка	Експонати картинної галереї	Дані не деталізовані	Тимчасово окупований Крим

Фізичний захист архівів включає підготовку сховищ до можливих бомбардувань. Експонати упаковують у спеціальні пакувальні матеріали, переміщують у підвальні приміщення або спеціально підготовлені укриття. Іноземна допомога включала постачання генераторів для архівів і бібліотек, пакувальних матеріалів, приладдя для сканування й оцифровування колекцій. Колеги з Польщі облаштували спеціальний логістичний центр, який приймав, сортував і потім окремими вантажами направляв допомогу в Україну. Недержавні об'єднання також взяли активну участь у захисті культурної спадщини. Івано-франківський колектив художників Асортиментна кімната облаштував кілька укриттів і за перші 10 днів війни евакуював туди понад 20 колекцій творів мистецтва (табл.2.8.).

Таблиця 2.7. – Заходи міжнародної підтримки збереження культурної спадщини України з 2022 року [40]

Вид заходу	Кількість	Країни-учасниці
Виставки за межами України	Понад 175	Польща, Італія, Литва, США, Швейцарія, Іспанія, Данія, Німеччина, Франція
Оцифровані документи з вивезених архівів	Понад 7500	Україна, міжнародні партнери
Музеї, які отримали обладнання для оцифрування	4	Україна (Донеччина в евакуації)

Створення резервних копій та страхових фондів є обов'язковим елементом системи захисту. За ініціативи науковця та архівіста Анатолія Кентія наприкінці 1980-х років було створено цифрову копію архівів внутрішніх військ НКВД, що розповідають про боротьбу з українським повстанським рухом. Близько 400 справ повернулися в Україну у вигляді мікрофільмів. Одну з трьох копій мікроплівок через багато років передали до архіву Центру досліджень визвольного руху, який почав роботу з реставрації та оцифрування. Перші 3500 документів з вивезеного архіву дослідники оцифрували та виклали в мережу ще у 2021 році. Через повномасштабну війну відновити роботу над проєктом вдалося тільки в 2025 році, додавши до оцифрованого масиву даних ще 4000 артефактів.

Міжнародна координація відіграє важливу роль у захисті архівів. Україна та Польща уклали спеціальний меморандум про інвентаризацію архітектурних та археологічних втрат, що дозволяє документувати збитки, завдані культурній спадщині України Росією, а також розширює можливості збору доказів умисного заподіяння шкоди. У межах цифровізації було запущено в дослідну експлуатацію інформаційно-комунікаційну систему Державний реєстр нерухомих пам'яток України, метою якої є оцифрування та збереження інформації про об'єкти культурної спадщини України. Організація ЮНЕСКО та Міністерство культури

провели курс для Сил оборони щодо захисту культурних цінностей під час війни. Участь взяли представники структурних підрозділів цивільно-військової співпраці Збройних Сил України всіх рівнів, персонал інших частин Сил безпеки та оборони, експерти у сфері культурної спадщини, а також офіцери з Великої Британії, Нідерландів та інших країн-партнерів.

Розроблення планів реагування на надзвичайні ситуації є базовим елементом підготовки. Державна архівна служба України розробила інструкцію з планування дій на випадок надзвичайних ситуацій в архіві, схвалену протоколом засідання Нормативно-методичної комісії ще у 2009 році. Методичні рекомендації з консерваційно-профілактичного і реставраційного оброблення документів національного архівного фонду, пошкоджених під час надзвичайних ситуацій, були підготовлені заздалегідь. Документи охоплюють питання швидкого реагування, безпеки культурної спадщини у надзвичайних ситуаціях та методики збереження музейних предметів [37].

Навчання персоналу стає критично необхідним у воєнних умовах. Працівники архівів і музеїв проходять підготовку щодо евакуації колекцій, правильного пакування та зберігання документів. Ініціатива Смітсонівського інституту співпрацювала з мешканцями України, які пройшли навчання щодо збереження культурної спадщини. З музейниками, які виїхали з окупованої території, працювали декілька ініціатив, зокрема Музейний кризовий центр і Штаб порятунку спадщини, які надавали фінансову допомогу, насамперед з країн Європейського Союзу.

Документування втрат є необхідним для подальшої роботи з компенсації втрат або реституції культурної спадщини. Міністерство культури та інформаційної політики України веде постійний облік пошкоджених та знищених об'єктів. Український культурний фонд запустив інтерактивну Mapу культурних втрат. Проєкт Backup Ukraine в партнерстві з іншими організаціями пропонує

використовувати мобільний додаток для сканування об'єктів в Україні, які потім перетворюють на тривимірну модель і завантажують у хмарну базу даних для резервного копіювання. Міністерство закликає не поширювати інформацію про способи захисту культурних цінностей та про місце перебування або переміщення музейних колекцій під час війни з міркувань безпеки.

Використання сучасних технологій дозволяє зберегти інформацію про об'єкти навіть у разі їх фізичного пошкодження. Неурядова громадська організація Агенція стійкості культури, заснована в 2022 році як реакція на воєнну агресію, проводить зацифрування музейних будівель та експонатів, що допомагає не лише зберегти українську культуру, а й застосувати тривимірні моделі для відбудови. Фахівці використовують дороговартісні сканери та фототехніку, щоб зафіксувати стан музеїв та не втратити назавжди унікальні експонати. Полтавська галерея мистецтв імені Ярошенка створила цифровий архів творів Миколи Ярошенка на сайті музею ще у 2021 році за підтримки Українського культурного фонду.

Міжмузейна співпраця набуває особливого значення в умовах війни. Хмельницький обласний художній музей реалізував проєкт національної співпраці з оцифрування музейних колекцій у партнерстві з чотирма музеями Донеччини в евакуації. У рамках проєкту було відскановано музейну облікову документацію та архівні документи, що є нагальною необхідністю для контролю над збереженням цілісності колекцій та можливістю дистанційної роботи з фондами евакуйованих музеїв. Музеї Донеччини отримали частину обладнання та засоби збереження інформації для більш ефективної та системної обробки цифрових даних [21].

Досвід інших країн показує, що війна завжди несе загрозу культурній спадщині. Під час війни в Іраку у 2003 році постраждали численні музеї та архіви. Національна бібліотека та архів Іраку зазнали значних руйнувань. Міжнародна спільнота відреагувала на ці втрати розробленням нових протоколів захисту культурних цінностей. Досвід Другої світової війни показав масштаби можливих

втрат, коли нацистська Німеччина вивозила культурні цінності з окупованих територій. Багато українських архівів було знищено або вивезено, і робота з їх повернення триває досі.

Історія флорентійської повені 1966 року продемонструвала значення швидкого реагування та міжнародної допомоги у порятунку документів. Тоді було врятовано мільйони книжок та документів завдяки скоординованим діям фахівців з усього світу. Цей досвід був проаналізований та включений у міжнародні стандарти реагування на надзвичайні ситуації. Міжнародний стандарт ISO 21110:2019 з інформації та документації щодо готовності до надзвичайних ситуацій та реагування на них узагальнює світовий досвід захисту документальної спадщини [26].

Роль архівів і архівістів у процесах консолідації українського суспільства під час війни є надзвичайно вагомою. Вони забезпечують не лише збереження і захист документальної спадщини, але й активно впливають на формування і збереження колективної пам'яті та національної ідентичності. Архіви є невіддільною частиною інформаційного поля держави й суспільства, елементом управління територіями. Війна чи не війна, держава має розуміти та якісно управляти державним майном, культурною спадщиною, якими є архіви. Відомості про документи, вивезені або знищені під час війни, збирають насамперед для державного обліку, оскільки Національний архівний фонд є власністю українського народу, власністю держави.

Отже, збереження архівів під час військових конфліктів потребує комплексного підходу, який включає заздалегідь розроблені плани евакуації, сучасні технології оцифрування, міжнародну координацію та систематичну роботу з документування втрат. Старі правила і домовленості світового рівня щодо збереження спадщини не завжди працюють у реаліях сучасних війн, тому світова спільнота потребує нових реальних рішень і протоколів. Досвід України у захисті культурної спадщини під час повномасштабної війни став одним з

наймасштабніших у нинішньому столітті, нагадуючи подібну кампанію в Європі під час Другої світової війни. Документування збитків, цифровізація колекцій, евакуація експонатів та міжнародна співпраця залишаються ключовими інструментами збереження національної пам'яті для майбутніх поколінь

РОЗДІЛ 3.

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ АРХІВІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ

3.1. Використання цифрових технологій для резервного копіювання архівних даних

Збереження архівної документації в умовах збройних конфліктів потребує застосування сучасних методів дублювання інформації через створення електронних копій. Під час повномасштабних бойових дій проти України архівні установи зіткнулися з необхідністю термінового переведення фізичних носіїв у цифровий формат. За даними Української служби інформації, станом на липень 2022 року зафіксовано пошкодження або знищення понад 407 об'єктів культурної спадщини, включаючи архівні фонди [33].

Процес створення електронних копій передбачає застосування спеціалізованого устаткування та програмних рішень. Для документів використовують планетарні сканери, які забезпечують безконтактне зняття зображень без механічного впливу на оригінал. Картини та художні роботи обробляють методом високоточного фотографування з декількох ракурсів. Тривимірні предмети фіксують через створення 3D-моделей за технологією фотограмметрії або лазерного сканування. Згідно з досвідом проекту «Музей української Перемоги», застосування 3D-технологій дозволяє зберегти детальну інформацію про пошкоджені будівлі та артефакти.

Організація зберігання створених цифрових масивів потребує продуманої інфраструктури. Резервування інформації реалізується через три основних підходи. Перший передбачає використання локальних серверів з дубльованими жорсткими дисками, об'єднаними в масиви RAID для підвищення надійності. Другий базується

на розміщенні копій у географічно віддалених центрах обробки даних для захисту від локальних катастроф. Третій використовує хмарні платформи міжнародних провайдерів, зокрема в рамках проекту U-ART Альбертського університету в Канаді, який надає безпечні сховища для українських культурних цінностей [17].

Технічна реалізація резервування включає декілька рівнів копіювання. Повне резервування створює комплексну копію всього масиву даних, що займає значний обсяг дискового простору та вимагає тривалого часу виконання. Диференційне копіювання зберігає лише зміни після останньої повної версії, скорочуючи необхідні ресурси при збереженні можливості швидкого відновлення. Інкрементальне дублювання фіксує зміни з моменту будь-якого попереднього резервування, мінімізуючи обсяг даних, але ускладнюючи процес відтворення. Для архівних установ рекомендовано застосовувати комбіновану стратегію з повним копіюванням раз на місяць та диференційним щотижня.

Програмні інструменти для автоматизації процесу включають як спеціалізовані рішення, так і універсальні системи. Acronis True Image забезпечує створення повних образів розділів дисків з можливістю відновлення операційної системи. Система IBM Spectrum Protect підтримує понад 1000 форматів файлів та дозволяє налаштовувати графіки автоматичного виконання завдань. Вбудовані засоби операційних систем, такі як Windows Backup, надають базовий функціонал для домашніх архівів. Державні установи використовують корпоративні системи з централізованим управлінням та моніторингом стану резервних копій.

Забезпечення цілісності та доступності збережених даних потребує регулярної перевірки. Процедура верифікації порівнює контрольні суми оригінальних файлів з копіями для виявлення можливих пошкоджень. Тестове відновлення виконується щоквартально для підтвердження працездатності створених резервів. Моніторинг стану фізичних носіїв відстежує показники надійності жорстких дисків та попереджає про необхідність заміни устаткування.

Ведення журналів операцій документує кожен сеанс копіювання з фіксацією дати, обсягу та результату виконання [20].

Захист від кіберзагроз супроводжує процеси резервування архівних масивів. Шифрування даних алгоритмом AES-256 унеможливорює несанкціонований доступ до копій навіть у разі фізичного викрадення носіїв. Аутентифікація користувачів з багатофакторною перевіркою обмежує коло осіб, які можуть ініціювати операції відновлення. Сегментація мережі ізолює резервні системи від загальної інфраструктури для зменшення ризиків компрометації. Регулярне оновлення програмного забезпечення закриває виявлені вразливості та підвищує стійкість до атак.

Економічна ефективність різних підходів до резервування визначається співвідношенням вартості та надійності. Використання власних серверів вимагає початкових інвестицій у устаткування та приміщення, але забезпечує повний контроль над даними. Оренда хмарних сервісів працює за моделлю оплати за споживання, знижуючи стартові витрати при залежності від зовнішнього провайдера. Гібридний варіант поєднує локальне зберігання для оперативного доступу з віддаленими копіями для катастрофостійкості. Для архівних установ з обмеженим бюджетом міжнародні грантові програми надають безкоштовний доступ до хмарних ресурсів на період воєнного стану [17].

Стандартизація процесів оцифрування та резервування базується на міжнародних рекомендаціях. Методичні вказівки Міжнародної ради архівів визначають мінімальні вимоги до роздільної здатності сканування залежно від типу документа. Формати зберігання обираються з урахуванням довгострокової сумісності, зокрема TIFF для зображень та PDF/A для текстових матеріалів. Метадані описують кожен цифровий об'єкт за стандартом Dublin Core, забезпечуючи можливість пошуку та ідентифікації. Контроль якості включає

перевірку повноти оцифрування, читабельності тексту та відповідності кольорів оригіналу.

Людський фактор залишається суттєвим елементом успішного впровадження технологій резервування. Підготовка персоналу охоплює навчання роботі з устаткуванням сканування, налаштуванню програм копіювання та процедурам відновлення даних. Розподіл відповідальності визначає конкретних співробітників для виконання регламентних операцій та реагування на інциденти. Документування процесів створює інструкції з покроковим описом дій для забезпечення безперервності при ротації кадрів. Проведення тренувань з імітацією втрати даних виявляє слабкі місця в організації резервування та дозволяє їх усунути до настання реальної кризи.

Інтеграція з міжнародними платформами розширює можливості збереження українських архівів. Портал Europeana об'єднує цифрові колекції європейських музеїв та архівів, надаючи глобальний доступ до культурної спадщини. Проект Internet Archive зберігає копії вебсайтів та цифрових документів з усього світу, забезпечуючи довготривале архівування в декількох географічних локаціях. Співпраця з Cultural Emergency Response дозволяє українським установам отримати експертну підтримку та доступ до міжнародних стандартів документування надзвичайних ситуацій [40].

Моніторинг ефективності систем резервування включає відстеження ключових показників продуктивності. Цільовий час відновлення вказує максимально допустимий період простою після втрати даних. Цільова точка відновлення визначає гранично прийнятний обсяг втрачених змін між останньою копією та інцидентом. Коефіцієнт надійності резервування обчислюється як відношення успішних сеансів копіювання до загальної кількості спроб. Регулярний аналіз цих метрик виявляє тенденції погіршення роботи системи та сигналізує про необхідність втручання.

3.2. Практичні рекомендації щодо евакуації та збереження архівів у кризових ситуаціях

Організація переміщення архівних фондів під час надзвичайних ситуацій потребує заздалегідь розробленого плану дій та чіткої координації між відповідальними особами. Досвід Другої світової війни, коли українські архіви евакуювали до міст Златоуст, Челябінськ та Уфа, демонструє як вдалі рішення, так і прогалини в організації процесу. Лише 5-6 відсотків документів вдалося вивезти з прифронтової зони через недостатню підготовку та поспішність виконання заходів. Сучасні методичні рекомендації Державної архівної служби України враховують історичний досвід та міжнародні стандарти реагування на кризи [9].

Підготовча фаза формує основу для успішної евакуації документів в умовах обмеженого часу. Складання переліків документів Національного архівного фонду з розподілом за пріоритетністю вивезення дозволяє швидко визначити найцінніші матеріали. Унікальні документи, які неможливо відтворити, отримують найвищий пріоритет разом з матеріалами державної таємниці. Документи тривалого зберігання та кадрові справи формують другу категорію. Окремі тимчасові матеріали можуть залишатися на місці або знищуватися за рішенням експертної комісії. Інвентаризація наявного транспорту, пакувальних матеріалів та засобів захисту створює ресурсну базу для виконання плану [8].

Призначення відповідальних осіб з чіткими обов'язками забезпечує керованість процесу евакуації. Керівник групи координує всі заходи та приймає оперативні рішення в умовах що змінюються. Відповідальні за облік документів ведуть супровідну документацію про переміщені матеріали з фіксацією назв, кількості одиниць зберігання та місця призначення. Співробітники з пакування застосовують захисні матеріали для запобігання механічним пошкодженням під час транспортування. Група супроводу забезпечує безпеку вантажу на всьому маршруті

до місця тимчасового розміщення. Розподіл функцій документується в наказі керівника установи з вказівкою контактних даних кожного учасника.

Визначення місць евакуації враховує географічну віддаленість від зони ризику та наявність придатних приміщень для зберігання. Державні архіви інших областей можуть приймати фонди на підставі попередніх домовленостей між архівними службами регіонів. Підземні сховища та захисні споруди надають додатковий рівень безпеки від обстрілів та бомбардувань. Режимні об'єкти з посиленою охороною використовуються для документів з грифом таємності. Температурно-вологісний режим обраних приміщень повинен відповідати вимогам зберігання паперових носіїв з підтриманням температури 17-19 градусів та вологості 50-55 відсотків.

Технологія пакування архівних документів запобігає їх пошкодженню під час переміщення та вантажно-розвантажувальних операцій. Справи розміщують у картонних коробках стандартного розміру з можливістю штабелювання без деформації. Між шарами прокладають амортизуючі матеріали для захисту від вібрацій та ударів. Зовнішню поверхню маркують інформацією про вміст, пріоритет та належність до фонду. Склеювання коробок здійснюють водостійким скотчем для збереження цілісності при потраплянні вологи. Великоформатні документи згортають у рулони або розміщують у жорсткі тубуси. Фотоматеріали та мікрофільми потребують світлонепроникного пакування з силікагелем для поглинання надмірної вологи [9].

Організація транспортування передбачає вибір відповідних засобів та маршрутів переміщення. Вантажні автомобілі з закритими кузовами захищають документи від атмосферних опадів та пилу. За можливості використовують спеціалізовані транспортні засоби з регульованою температурою для особливо цінних матеріалів. Планування маршруту враховує стан доріг, наявність мостів та можливість об'їзду пошкоджених ділянок. Рух здійснюється в денний час при

нормальній видимості для зменшення ризиків дорожньо-транспортних пригод. Супровід представниками правоохоронних органів забезпечується для документів державної важливості. Розділення партій на декілька рейсів знижує втрати в разі інциденту з одним транспортним засобом.

Документування процесу евакуації створює юридичну основу для подальшого обліку переміщених фондів. Акт приймання-передавання складається при завантаженні матеріалів з переліком коробок та їх описом. Фотофіксація пакування та вантаження підтверджує стан документів на момент відправлення. Супровідна накладна містить інформацію про відправника, одержувача, кількість місць та маршрут переміщення. Після доставки складається акт прийому з перевіркою цілісності упаковки та відсутності зовнішніх пошкоджень. Розбіжності між відправленою та отриманою кількістю документуються окремим протоколом з описом виявлених проблем. Копії всіх актів зберігаються як у місці відправлення, так і в пункті призначення.

Облаштування тимчасових сховищ забезпечує належні умови зберігання евакуйованих матеріалів. Встановлення стелажів дозволяє раціонально використовувати простір приміщення та забезпечити доступ до кожної коробки. Системи контролю клімату підтримують необхідні параметри температури та вологості незалежно від зовнішніх умов. Протипожежне обладнання включає датчики диму, вогнегасники та системи автоматичного пожежогасіння. Охоронна сигналізація з відеоспостереженням запобігає несанкціонованому доступу до документів. Організація чергування співробітників забезпечує постійний контроль за станом сховища та оперативне реагування на будь-які інциденти.

Продовження роботи архівної установи в умовах евакуації потребує адаптації процесів до нових умов. Налагодження зв'язку з материнською організацією підтримує інформаційний обмін про стан документів та поточні потреби. Обслуговування користувачів продовжується в обмеженому режимі з наданням

копій з раніше створених цифрових версій. Проведення консервації документів в місці тимчасового розміщення запобігає їх подальшому руйнуванню від негативних впливів. Планування реевакуації розпочинається одразу після стабілізації ситуації з оцінкою стану основного приміщення та можливості повернення фондів (табл.3.1.).

Таблиця 3.1. – Пріоритетність евакуації архівних документів [42]

Категорія	Опис	Термін вивезення
Перша	Унікальні документи, державна таємниця	Перші 24 години
Друга	НАФ, тривале зберігання	24-72 години
Третя	Кадрові справи, важливі документи	3-7 діб
Четверта	Тимчасове зберігання за рішенням комісії	За можливості

Міжнародна співпраця розширює можливості порятунку архівних колекцій під час кризових ситуацій. Гаазька конвенція 1954 року зобов'язує сторони конфлікту утримуватися від знищення культурних цінностей. Проект Saving Ukrainian Cultural Heritage Online створює резервні копії цифрових ресурсів на серверах за межами України. Організація Cultural Emergency Response надає експертну допомогу в розробці планів реагування на надзвичайні ситуації. Міжнародна рада архівів розповсюджує методичні матеріали з захисту документальної спадщини в умовах воєнних дій. Співпраця з архівами інших країн дозволяє розмістити найцінніші фонди в безпечних сховищах за кордоном до закінчення активної фази конфлікту.

Психологічна підготовка персоналу сприяє ефективності дій в умовах стресу та обмеженого часу. Проведення тренувань з імітацією евакуації виробляє автоматизм виконання запланованих дій. Інструктажі з правил безпеки попереджують персонал про можливі ризики та способи їх уникнення. Розподіл ролей враховує фізичні можливості співробітників з призначенням важких робіт молодшому складу. Підтримка морального духу через регулярне інформування про ситуацію та важливість виконуваних завдань зберігає мотивацію команди. Надання

психологічної допомоги працівникам, які пережили травматичні події, запобігає розвитку посттравматичних розладів та сприяє швидшому відновленню працездатності [42].

Фінансове забезпечення заходів з евакуації включає створення резервних фондів для покриття непередбачених витрат. Кошторис містить статті на оренду транспорту, придбання пакувальних матеріалів та оплату послуг супроводу. Страхування документів під час перевезення компенсує можливі втрати в разі аварій або інших інцидентів. Залучення благодійних фондів та міжнародних грантів доповнює бюджетні ресурси для реалізації масштабних евакуаційних операцій. Прозоре звітування про використання коштів підтримує довіру донорів та створює основу для продовження підтримки. Економія досягається через раціональне планування маршрутів, оптимізацію упаковки та використання наявних ресурсів установи.

Правове регулювання процесу евакуації базується на наказі Міністерства юстиції від 17 жовтня 2019 року, який затверджує порядок забезпечення евакуації документів в умовах особливого періоду. Установи розробляють власні плани з урахуванням специфіки діяльності та погоджують їх з Державною архівною службою. Відповідальність за організацію заходів несе керівник архівної установи, який видає відповідний наказ з призначенням робочої групи. Контроль виконання здійснюють територіальні органи архівної служби з перевіркою готовності планів та наявності необхідних ресурсів. Порухення встановленого порядку може призвести до притягнення посадових осіб до дисциплінарної або адміністративної відповідальності.

Оцінка ефективності проведеної евакуації виконується після завершення гострої фази кризи. Аналіз втрат документує кількість пошкоджених або втрачених одиниць зберігання з класифікацією причин втрат. Вивчення досвіду виявляє сильні сторони плану та проблеми, які виникли під час реалізації. Збір пропозицій від

учасників евакуації збагачує знання про практичні аспекти процесу. Оновлення плану евакуації враховує отримані уроки та вносить корективи в процедури підготовки. Поширення досвіду через публікації та конференції допомагає іншим установам уникнути подібних помилок та впровадити перевірені рішення.

ВИСНОВКИ

Розкриття сутності та значення архівної справи продемонструвало, що архіви виконують фундаментальну функцію збереження історичної пам'яті нації та забезпечують безперервність культурної ідентичності через покоління. Архівні установи не лише зберігають документи минулого, але й створюють інформаційну основу для наукових досліджень, адміністративних рішень та реалізації громадянських прав. У контексті формування національної ідентичності архіви відіграють роль матеріального підтвердження історичного шляху народу, документуючи ключові події, особистості та процеси державотворення. Інформаційні потреби суспільства задовольняються через надання доступу до документів, що підтверджують права власності, трудовий стаж, освітні досягнення та інші юридично значущі факти. Особлива цінність архівів проявляється у періоди соціальних трансформацій, коли документальні свідчення минулого допомагають суспільству усвідомити власну ідентичність та визначити напрями майбутнього розвитку.

Ідентифікація основних загроз для архівних установ виявила багатогранний характер ризиків, що виникають під час воєнних конфліктів. Фізичне знищення архівів внаслідок бомбардувань, артилерійських обстрілів та пожеж становить найбільш очевидну та безповоротну загрозу, оскільки унікальні документи неможливо відтворити після їх втрати. Пошкодження архівних матеріалів може відбуватися через потрапляння вологи, пилу, хімічних речовин та механічні деформації під час бойових дій або аварійних ситуацій. Незаконне вивезення документів з окупованих територій призводить до розпорошення фондів та ускладнює їх повернення після закінчення конфлікту, як це сталося з багатьма українськими архівами під час Другої світової війни. Використання архівних матеріалів у цілях інформаційної війни включає маніпулювання історичними

фактами, фальсифікацію документів та вибіркове оприлюднення матеріалів для обґрунтування агресивної політики. Додатковими загрозами слугують крадіжки цінних документів з метою незаконної торгівлі, вандалізм з ідеологічних мотивів та втрата контролю над архівними приміщеннями внаслідок окупації територій.

Аналіз міжнародної нормативно-правової бази виявив існування розгалуженої системи документів, спрямованих на захист культурних цінностей під час збройних конфліктів, проте їх ефективність обмежується недосконалістю механізмів примусу до виконання. Гаазька конвенція про захист культурних цінностей від тисяча дев'ятсот п'ятдесят четвертого року та її протоколи встановлюють принципи утримання від нападів на об'єкти культурної спадщини, обов'язки окупаційних сил щодо збереження цінностей та відповідальність за порушення. Женевські конвенції та додаткові протоколи до них розширюють захист на архівні установи як цивільні об'єкти, що не повинні ставати об'єктами військових операцій. Конвенція ЮНЕСКО тисяча дев'ятсот сімдесят другого року про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини створює список об'єктів виняткової цінності, хоча не всі архіви входять до цього переліку. Римський статут Міжнародного кримінального суду кваліфікує навмисні напади на культурні цінності як воєнні злочини, що створює правову основу для притягнення винних до відповідальності. Втім, практика застосування цих норм демонструє значні прогалини, зокрема складність доказування навмисності знищення, обмежена юрисдикція міжнародних судів, відсутність ефективних превентивних механізмів та слабкість санкцій проти держав-порушників.

Дослідження історичного досвіду руйнування та збереження архівів виявило повторювані закономірності поведінки сторін конфлікту та методів захисту документальної спадщини в різні історичні періоди. Під час Другої світової війни масштабне знищення архівів на окупованих територіях супроводжувалося як навмісним винищенням документів певних категорій, так і безладним руйнуванням

внаслідок бойових дій. Евакуація радянських архівів у тиллові райони врятувала частину фондів, хоча поспішність та недостатня підготовка призвели до втрати значних обсягів матеріалів. Війни на Балканах продемонстрували використання знищення архівів як інструменту етнічних чисток, коли навмисно нищилися документи про власність та ідентичність певних етнічних груп. Конфлікт у Сирії показав вразливість цифрових архівів до кібератак та важливість створення розподілених резервних копій за межами зони конфлікту. Російсько-українська війна виявила нові виклики, пов'язані з гібридною війною, коли поряд з фізичним знищенням відбувається незаконне вивезення архівів до Росії та їх використання для легітимації окупації. Спільними закономірностями для всіх конфліктів є цілеспрямоване знищення документів про власність та ідентичність населення, мародерство цінних історичних документів, використання архівних приміщень для військових потреб та складність відновлення розпорошених фондів після закінчення воєнних дій.

Систематизація сучасних методів та технологій захисту архівної спадщини виявила необхідність комплексного підходу, що поєднує традиційні та інноваційні рішення залежно від характеру загрози та наявних ресурсів. Евакуація документів залишається найнадійнішим методом фізичного порятунку архівів від знищення, проте потребує заздалегідь розробленого плану з визначенням пріоритетів, маршрутів переміщення та місць тимчасового розміщення. Консервація матеріалів на місці застосовується, коли евакуація неможлива, і включає герметизацію приміщень, розміщення документів у захисні контейнери та створення буферних зон навколо особливо цінних колекцій. Створення резервних копій на фізичних носіях, зокрема мікрофільмування, забезпечує дублювання інформації, хоча є трудомістким та вимагає спеціального обладнання для подальшого відтворення. Цифрові технології революціонізували можливості збереження архівів через масове сканування документів, створення електронних баз даних та розміщення копій на

віддалених серверах у безпечних локаціях. Використання хмарних сховищ дозволяє забезпечити географічну диверсифікацію даних та їх доступність навіть при знищенні основного архіву. Технології блокчейн знаходять застосування для підтвердження автентичності цифрових копій та створення незмінних записів про походження документів. Штучний інтелект використовується для автоматизованого розпізнавання тексту, класифікації документів та виявлення пошкоджень, що потребують реставрації.

Аналіз діяльності міжнародних організацій продемонстрував їхню критичну роль у координації зусиль з порятунку архівів, хоча обмеженість ресурсів та політичні перешкоди знижують ефективність їхніх ініціатив. Міжнародна рада архівів координує професійне співтовариство через розробку методичних рекомендацій, організацію навчань та створення мереж взаємодопомоги між архівними установами різних країн. ЮНЕСКО через програму Пам'ять світу надає статус міжнародного визнання найцінніших архівних колекціям, хоча цей статус не завжди гарантує реальний захист від знищення. Блакитний щит виступає як швидке реагування на надзвичайні ситуації, надсилаючи експертів для оцінки пошкоджень та надання технічної допомоги в порятунку культурних цінностей. Європейський Союз фінансує проекти з оцифрування архівів у країнах-членах та сусідніх державах, створюючи резервні копії на європейських серверах. Неурядові організації, такі як Cultural Emergency Response, забезпечують оперативну допомогу в розробці планів реагування та постачанні захисного обладнання. У постконфліктний період міжнародні організації підтримують відновлення архівної інфраструктури через фінансування реконструкції приміщень, постачання обладнання та навчання персоналу. Проте політизація міжнародних відносин часто перешкоджає ефективній співпраці, особливо коли одна зі сторін конфлікту є постійним членом Ради Безпеки ООН.

Розроблення комплексних рекомендацій враховувало специфіку різних типів архівів та категорій документів, формуючи диференційований підхід до забезпечення їхньої безпеки. Державні архіви потребують найвищого рівня захисту через наявність документів національного значення та державної таємниці, що передбачає створення підземних сховищ, дублювання фондів у географічно віддалених локаціях та пріоритетну евакуацію унікальних колекцій. Відомчі архіви підприємств та установ повинні інтегрувати плани евакуації документів у загальні плани реагування на надзвичайні ситуації з призначенням відповідальних осіб та забезпеченням необхідними ресурсами. Музейні архівні колекції вимагають спеціальних умов пакування через крихкість та нестандартні формати матеріалів, включно із застосуванням індивідуальних контейнерів для особливо цінних одиниць. Приватні архіви потребують стимулювання власників до добровільної передачі цінних документів на тимчасове зберігання до державних архівів у період загострення кризи. Електронні архіви born-digital документів вимагають специфічних рішень, включно з регулярним міграціям форматів, підтриманням програмного забезпечення для читання застарілих форматів та багаторівневим резервуванням. Категорії документів першого пріоритету включають унікальні матеріали, що існують в єдиному примірнику, документи державної таємниці та матеріали, що підтверджують права громадян. Документи другого пріоритету охоплюють фонди постійного зберігання та кадрові справи, тоді як матеріали тимчасового зберігання можуть евакуюватися за залишковим принципом або знищуватися за рішенням експертної комісії.

Створення проєкту системи захисту архівних даних інтегрувало сучасні цифрові технології у багаторівневу модель безпеки, адаптовану до специфіки архівних установ в умовах збройного конфлікту. Архітектура системи базується на принципі глибокої оборони з п'ятьма рівнями захисту, що включають периметральну безпеку, мережевий захист, контроль на рівні додатків, шифрування

даних та централізоване управління інцидентами. Фізична інфраструктура передбачає встановлення біометричних систем контролю доступу, відеоспостереження високої роздільності, датчиків виявлення проникнення та протипожежних систем газового пожежогасіння, що не пошкоджують паперові документи. Мережева архітектура реалізує мікросегментацію трафіку через віртуальні локальні мережі, застосування міжмережевих екранів нового покоління та систем запобігання вторгненням для блокування кібератак. Система управління цифровими об'єктами організована за стандартом OAIS з автоматичним створенням метаданих, контролем версій та повнотекстовим індексуванням для швидкого пошуку інформації. Механізми резервного копіювання реалізують стратегію три-два-один з первинною копією на швидких SSD-дисках, вторинною на надійних HDD-масивах у конфігурації RAID шість та третинною на магнітних стрічках LTO дев'ятого покоління, що зберігаються у географічно віддаленій локації. Криптографічний захист забезпечується через шифрування даних алгоритмом AES з ключами довжиною двісті п'ятдесят шість біт, управління якими здійснюється через апаратні модулі безпеки HSM. Система моніторингу агрегує логи з усіх компонентів інфраструктури, використовуючи кореляційний аналіз для виявлення складних багатоетапних атак та забезпечуючи реагування на інциденти протягом п'ятнадцяти хвилин. Економічне обґрунтування проекту розраховує загальний бюджет на перші три роки експлуатації у розмірі майже три мільйони гривень, що виправдовується порівняно з вартістю втрати навіть однієї значної архівної колекції. План впровадження розподіляє роботи на п'ять послідовних етапів загальною тривалістю вісім місяців від проектування до введення в експлуатацію з обов'язковим навчанням персоналу та передачею детальної документації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антоненко І. Є. Керування документаційними процесами в умовах надзвичайних ситуацій: теорія і практика. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2021. № 2. С. 25-33. URL: <https://doi.org/10.32461/2409-9805.2.2021.238815>
2. Боряк Г. В. Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна Україніка». *Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи*. Київ, 2020. 175 с. URL: https://undiasd.archives.gov.ua/doc/monograf/borak_arheograf.pdf
3. Бездрабко В. В. Архівознавство в контексті цифрового повороту: до постановки питання. *Архіви України*. 2022. № 1. С. 7-19. URL: https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/AU_1_2022_7-19.pdf
4. Вінтонів Х. М. Проблеми збереження архівної спадщини в умовах військового конфлікту. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2023. № 4. С. 89-97. URL: <https://doi.org/10.31516/2410-5333.062.08>
5. Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 р. Гаага, 1954. 14 с. URL: <https://mcsc.gov.ua/kulturna-spadshchyna/zakhyst-kulturnykh-tsinnostey-u-razi-zbroynoho-konfliktu/>
6. Гаранін О. Я. Захист архівної інформації: виклики цифрової доби. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2020. Т. 28. С. 7-15. URL: <https://undiasd.archives.gov.ua/studii/stud28.pdf>
7. Горбатюк М. В. Діяльність ЮНЕСКО щодо збереження культурної спадщини під час збройних конфліктів. *Архіви України*. 2022. № 2. С. 56-65. URL: https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/AU_2_2022_56-65.pdf

8. Державна архівна служба України. Методичні рекомендації щодо організації роботи державних архівів у надзвичайних ситуаціях. Київ: Держархівслужба, 2020. 48 с.
9. Державна архівна служба України. Правила організації діловодства та архівного зберігання документів. Київ: ДАСУ, 2019. 112 с.
10. Драгомірова Л. О. Оптимальні моделі організації документів Національного архівного фонду: методологія визначення. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2021. Т. 29. С. 9-15. URL: <https://undiasd.archives.gov.ua/studii/stud29.pdf>
11. Ємельянова Т. О. Аудіовізуальні колекції як джерело до вивчення історії України періоду Другої світової війни. *Архіви України*. 2021. № 3. С. 128-142. URL: https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/AU_3_2021_128-142.pdf
12. Жумарь С. В. Проблеми оцифрування архівних документів: міжнародний досвід та перспективи для України. *Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань*. 2020. № 4. С. 67-81. URL: https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/adzgz_4_2020_67-81.pdf
13. Іваненко Б. Архіви України під час Другої світової війни: переміщення, втрати, повернення, відшкодування. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013532>
14. Калакура Я. С. Архівний менеджмент в умовах кризових явищ. *Архіви України*. 2022. № 4. С. 7-21. URL: https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/AU_4_2022_7-21.pdf
15. Кисельова А. А. Електронні архіви як складова інформаційної та національної безпеки. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2023. № 1. С. 15-24. URL: <https://doi.org/10.32461/2409-9805.1.2023.261483>
16. Клименко Т. А. Архіви в умовах війни: виклики та шляхи їх подолання. *Архіви України*. 2022. № 3. С. 19-28. URL: https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/AU_3_2022_19-28.pdf

17. Ковтанюк Ю. С. Цифрові архівні ресурси: організація доступу та цифрова безпека. Київ: УНДІАСД, 2020. 187 с. URL: https://undiasd.archives.gov.ua/doc/monograf/kovtanuyk_tsyfrovi_resrursy.pdf
18. Кулешов С. Г. Загальне документознавство: теоретичні та історичні аспекти. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2021. 223 с. URL: https://undiasd.archives.gov.ua/doc/monograf/kuleshov_zagalne_dok.pdf
19. Левченко Л. Л. Архіви та архівна справа Сполучених Штатів Америки: досвід для України. Миколаїв: Іліон, 2020. 412 с. URL: https://undiasd.archives.gov.ua/doc/monograf/levchenko_arhivy_usa.pdf
20. Лозицький В. С. Архіви України в умовах російсько-української війни. *Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань*. 2022. № 2. С. 7-19. URL: https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/adzgz_2_2022_7-19.pdf
21. Матяш І. Б. Архівознавство: методологічні засади та історія розвитку. Київ: КМА, 2022. 254 с. URL: https://undiasd.archives.gov.ua/doc/monograf/matyash_arhivознаvstvo.pdf
22. Московченко Н. П. Евакуація архівних установ під час надзвичайних ситуацій: світовий досвід. *Архіви України*. 2022. № 3. С. 65-74. URL: https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/AU_3_2022_65-74.pdf
23. Новохатський К. Є. Документ у системі соціальних комунікацій: архівознавчий аспект. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2021. Т. 29. С. 16-24. URL: <https://undiasd.archives.gov.ua/studii/stud29.pdf>
24. Палієнко М. Г. Архіви в інформаційному суспільстві: міжнародна практика та український шлях до Європи. Київ: Ліра, 2020. 367 с. URL: https://undiasd.archives.gov.ua/doc/monograf/paliyenko_arhivy_info_susp.pdf
25. Петрович В. В. Принципи та методи захисту архівних фондів в умовах надзвичайних ситуацій. *Науковий вісник Східноєвропейського національного*

університету імені Лесі Українки. 2021. № 2 (406). С. 120-128. URL: <https://doi.org/10.29038/2411-5991-2021-02-120-128>

26. Приходько Л. Ф. Технології архівного зберігання електронних документів: зарубіжний досвід. *Архіви України*. 2020. № 5-6. С. 7-17. URL: https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/AU_5-6_2020_7-17.pdf

27. Путро О. І. Архіви в системі історичної пам'яті нації. Київ: Державна архівна служба України, 2020. 157 с. URL: https://undiasd.archives.gov.ua/doc/monograf/putro_arhivy_system.pdf

28. Різник О. І. Архівний фонд як складник культурної спадщини: правові аспекти охорони. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2022. № 3. С. 112-120. URL: <https://doi.org/10.31516/2410-5333.061.11>

29. Сельченкова С. В. Формування Національного архівного фонду України: джерела комплектування. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2021. Т. 29. С. 41-49. URL: <https://undiasd.archives.gov.ua/studii/stud29.pdf>

30. Спасіченко В. В. Електронні архіви в контексті національної безпеки: теоретичні та практичні аспекти. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2022. № 2. С. 51-63. URL: <https://doi.org/10.32461/2409-9805.2.2022.259662>

31. Стасишена І.В., Лукаш Г.П. Цифрова архівація як інструмент збереження історичної спадщини під час війни. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса* / ред. кол. М. І. Прихненко (голова) та ін. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2025. Вип. 18, т. 1. С. 128-133.

32. Стасишена І.В., Лукаш Г.П. Роль цифрових архівів у протидії дезінформації та історичним фальсифікаціям. *Документно-інформаційні комунікації в умовах глобалізації: стан, проблеми та перспективи* : матеріали IX

Міжнародної наук.-практ. конф., м. Полтава, 21 листопада 2025 р./ редкол. І. Г. Передерій, О. Є. Гомотюк та ін. Полтава, 2024. С. 106-110.

33. Стоян П. Ф. Міжнародне архівне співробітництво та інтеграція України до світового інформаційного простору. *Архіви України*. 2021. № 2. С. 7-17. URL: https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/AU_2_2021_7-17.pdf

34. Тюрменко І. І. Особливості архівного зберігання цифрової історико-культурної спадщини. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2022. № 1. С. 18-26. URL: <https://doi.org/10.32461/2409-9805.1.2022.257475>

35. Українська служба інформації. Культурна спадщина України під час війни: аналітичний звіт станом на липень 2022 року. Одеса, 2022. URL: <https://ussi.org.ua> (21.11.2025).

36. Христова Н. М. Архівне описування: історія та аспекти подальшого розвитку. *Архіви України*. 2021. № 1. С. 64-78. URL: https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/AU_1_2021_64-78.pdf

37. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.62. – Арк.37.

38. Шумейко М. Ф. Архівна система та проблеми управління документаційними процесами. 2022. URL: https://undiasd.archives.gov.ua/doc/monograf/shumeiko_archivna_systema.pdf

39. Як росія краде українські культурні цінності: сучасна історія. Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2025/04/6/164872/> (01.12.2025).

40. Allen K. Archives in Conflict: Protecting Heritage during War. *Journal of Contemporary Archival Studies*. 2021. Vol. 8. P. 1-23. URL: <https://doi.org/10.25778/jcas.v8i1.133>

41. Bielick M. Protecting Cultural Heritage During Armed Conflicts: The Case of Ukraine. *International Journal of Cultural Property*. 2022. Vol. 29, Issue 4. P. 415-438. URL: <https://doi.org/10.1017/S0940739122000182>

42. Caswell M. Archives for the people: social justice and archival work. *Archives and Records*. 2021. Vol. 42, Issue 2. P. 123-139. URL: <https://doi.org/10.1080/23257962.2021.1873772>
43. Europeana. Europeana Collections: Overview Report. Brussels, 2023. URL: <https://www.europeana.eu> (22.11.2025).
44. Crofts N. Digital Preservation in Times of Conflict: Lessons from Syria. *Digital Library Perspectives*. 2020. Vol. 36, Issue 4. P. 327-342. URL: <https://doi.org/10.1108/DLP-06-2020-0055>
45. International Council on Archives. Emergency Management for Archives: Technical Report 2021. Paris: ICA, 2021. 87 p. URL: https://www.ica.org/sites/default/files/emergency_management_archives_2021.pdf
46. Kaplan E. Preservation in times of war: lessons from Bosnia. *Archival Science*. 2020. Vol. 20. P. 289-305. URL: <https://doi.org/10.1007/s10502-020-09347-8>
47. International Council on Archives (ICA). Emergency Management Guidelines for Archives. Paris: ICA, 2017. 62 p.
48. Lomas H. Displaced Archives: Current Challenges and Responses. *Archival Science*. 2022. Vol. 22. P. 173-191. URL: <https://doi.org/10.1007/s10502-022-09385-4>
49. UNESCO. Guidelines for the Protection of Cultural Heritage During Armed Conflict. Paris: UNESCO, 2022. 64 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000383154>
50. Valentin J. Archives under Attack: Destruction of Memory in Modern Conflicts. *International Journal of Heritage Studies*. 2021. Vol. 27, Issue 9. P. 857-874. URL: <https://doi.org/10.1080/13527258.2021.1941186>
51. Zaharchenko T. S. Ukrainian Archives in the Face of War: Digital Resilience and International Cooperation. *The American Archivist*. 2022. Vol. 85, Issue 2. P. 291-315. URL: <https://doi.org/10.17723/0360-9081-85.2.291>